

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A

987,482

2021

218

2022

ԴՄ

Ի Վ Շ

Ահա

բանկ

Shahnazareants, 542
Karapet

ԴԱՇԱՆՑ ԹՂԹՈՅ

Dashants tgh toy

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՀԵՐՔՈՒԹԸ
knnutiwnn...

ԱՐԱՐ 300+456 թ.

Վ. Շահնազարեանց, միաբան Սրբոյ Էջմիածնի և
Անդամ Խորհրդարանի Կ. Ճեմարանին Տեսարց Լազա-
րեանց, որ ի Մոսկվայ :

ՊԱՐԻՍ

ի գործարանի Կ. Վ. Շահնազարեանց :

1882

Grad
EREN
216
BUHR

Paris. — Imprimé par E. Tournor et Ce, rue Racine, 26.

GRAD
EREN

216
61 10 69 Ա 27

**Տէր Մատթէոս, Սրբազան Կաթողիկոսի, Ջատագո-
վեալ դաշանց Թղթոյ (1), մեր գրած Համառօտ բանադա-
տութիւնը, մեր կարծածէն աւելի ընդունելութիւն գտնե-
լով, այժմ հարկ եղաւ վերստին տուել զայն առանձին
տետրակաւ ըստ ցանկութեան ողջամիտ և գիտնական
ազգայնոց Ռուսաստանի և Թիւրքաստանի :**

**Այս բանադատութեանա բուն սկզբնաւորապէս
Թիւրքաց Սուլթանի ճարտարապետ Կարապետ Ամիրան
Պալեան կրնայ համարուիլ, ինքը անձամբ, եւ իր շուքի
տակ ապաստանելով Փոսփականդայի մշակները, որ յա-**

(1) Դաշանց բուրբի օրինակներն, որոց պատահեցայ
մինչև ցայժմ, բոլորն ալ խանգարեալ եւ իրարմէ շատ կամ
քիչ տարրեր գտայ : Զանկի Ամիրայի 1824 թուին տպածը
ձեռքս չըլլալով՝ անկարելի եղաւ ինձ տարրերութիւններն
նշանակել : Մեր օրինակը Թիֆլիզի առաջնորդ Կարապետ
Արքեպիսկոպոսի գրատունէն օրինակուած, բէն ոչ զերժ ի
վրիպակոց՝ տակայն լուսագոյն օրինակներէն մէկը կրնայ
համարուիլ :

նուն սաղատութեան, յանուն լուսաւորութեան և յանուն բարեկենդանութեան վեց հարիւր տարիէ իլեր, Հայոց պապականութիւն քարոզելէ չհոգնեցան : Ի՞նչ արիւն-
ոռչտ կատակ, Աստուած մեծ : Մի՞թէ պապականու-
թիւնն ու ազատութիւնը, մի՞թէ պապականութիւնն ու
լուսաւորութիւնը, իբրեւ խաւարի և լուսոյ, իբրեւ Ահրի-
մանի եւ Որմզդի շօշափելի նշանակներ, յաւիտեան իրա-
րու անհաշտ թշնամի ըլլալու չեն : Քրմապետական
Հոռմէն, թերեւս մարդկային ազատութեան եւ քաղա-
քակրթութեան նուիրական իրաւունքը ճանաչելը յու-
սալի էր, իսկ պապական Հոռմը, որ ազգաց եւ ազանց
տքած կմախքի վերայ տնկեր է իւր մահաբեր տիրապե-
տութեան դրօշը, այս բարեմասնութենէս, աւանդ, զուրկ
է բոլորովին :

Արդի եւ անցեալ Պապերու մէջ, այո՛, ընտիր, սբար-
կեշտ եւ մարդասէր անձեր գտնուեր են. սակայն այլ է
Պապը, այլ է պապականութեան դրութիւնը, որ Անտո-
նեկի և Մերոզ Կարդինալներու մոխըր ունեցող մարդոց
վերայ կանգնած՝ մտաց ազատութեան, անձնաւոր ազա-
տութեան, խղճի ազատութեան և հասարակաց ազատու-
թեան անհամբոյր թշնամի էր, է և սլիտի ըլլայ, որչափ որ
տուէ : Եթէ պապականութեան դրութեան մէջ մարդկե-
ղէն ամենափոքր զգացմունք կայ, եթէ անոր մէջ մարդա-
սիրութեան ամենադոյղն նշոյլ կայ, թո՛ղ անկէ նախ քիչ
մը Խտալացոյց տայ, որ իր ազգակիցն ու կրօնակիցն են,
թո՛ղ սակաւ մը Հունգարաց, պատառ մը՝ Լեհաց, բրդուճ
մը՝ Իռլանդացոյց տայ, որ հազարաւոր տարիներէ ի վեր
զինքը, իբրեւ երկրաւոր Աստուած, պաշտեցին, ապա

գայ, յանուն, չգիտեմ, որ օղային ազատութեան, տարտարոսական դրութիւնը քարոզէ Հայոց : Եթէ երկրաւոր և կորստական բարիք բաժն իր ազգակիցներուն մատակարարելու մէջ նա այսչափ եւ այսպէս կծծի է, ի՞նչպէս ուրեմն կարէ մեզ յանուն դաշանց թղթոյ, յանուն միաբանութեան հաւատոյ (դու կարդա՛ կրօնական ստրկութեան) երկնաւոր փրկութիւն խտատանալ կամ տալ, զոր ինքնին չէ ճաշակեր տակաւին :

Պաշտան Կարապետ Ամիրան այն հազուագիւտ անհատներէն մէկն է, որ իր կրօնական եւ բնկերական սկզբունքը եզիպտական խաւարով պատած՝ ցորեկը, հրապարակաւ, Սուրբ Լուսնորջի սեղանին խունկ կծխէ, գիշերը, առանձին, Սուրբ Լեւոնի աթոռին կնդրուկ կմատուցանէ. որ առանց ատոսաճաբանութիւն, սլառմութիւն եւ այլ բնական ու գերբնական մակայութիւններ ուսանելու, ինքը զինքը ոչ միայն կրօնագէտ և պատմաբան երեւակայեր է. այլ և սուր, վահան, ջահ եւ ախոյեան հաւստոյ : Այս եզակի անձին քաղաքավարութիւնը թէեւ հասարակաց մտադրութենէն անխուլ մնաց մինչեւ ցայժմ, սակայն կան նորատես անձինք, որոց տեղն իտեղը յայտնի է, որ և բարի մարդոց եւ բարի քրիստոնէի անուշահոտութենէն զոտ այլ շատ տեսակ հոտեր կբուրէ : Յիշեալ Ամիրան մինչեւ ցայսօր, մէկ կողմէն իւր անհուն հարստութեանը ապաւինեալ, միւս կողմէն, իւր Ահհապիտի պաշտպանութեանը վերայ թիկնեալ՝ 1840 թուէն ի վեր ամեն ազգային բարեկարգութեանց, օրինաւոր վարչութեան եւ սահմանադրութեան յայտնի հակառակորդ հանգիստանալով՝ հարիւ-

րաւոր համեմատ վարժապետ ու քահանայ եւ վարդապետ
 Բախտ եւ արքսոր ուղարկել տուերէ, հաղարաւոր աշխար-
 հական այդ եւ կին իստամուլ պատրիարքաց բերնէ թա-
 ված անխիղճ բանադրանքի մատնել տուերէ ու շատ մը
 սյրակրօն և չարագործ մարդոց պաշտպանութիւն ըրեր :
 Կարապետ Ամիրան, որչափ ճոխ եւ հղօր ըլլայ, բայց եւ
 այնպէս թող զգուշանայ, իբր զի իւր ամրոցները, իւր
 կարծածին պէս, անառիկ չեն, ոչ ալ իւր գրահը՝ անգը-
 ծելի : Եթէ այս Ամիրաս կամի, իբրեւ Հայոց իշխան, որ
 անմահ անուն ստանայ, եւ ամենեցուն կաթոգին հա-
 մակրութեանը արժանանայ, որ ինքը և իւր տոհմը, հա-
 րապակաց օրհնութիւնը և գովութիւնը ժառանգէ, աւելի
 լաւ կ'ընէ որ մեր ազգի յառաջողէմ մասին գլուխը
 անցնի, եւ երկպառակութիւն անուցանելու տեղ, իմի
 սոմիտիէ զայն եւ քաղաքակրթութեան եւ իւր նախնի
 կրօնքին մէջ անոր կարգապետէ, աղէկ գիտնալով որ թէ
 ինքը ուզէ, չուզէ, ազգը յառաջ պիտի երթայ, աղէկ հա-
 մոգրած ըլլալով, որ ոչ իւր կամեցածին պէս ազգը
 պապական ըլլայ պիտի, ոչ ալ իւր չկամեցածին պէս՝
 բողոքական չըլլայ : Թող Մոզեսայի, Պարմայի, Ֆլո-
 րենտիոյ եւ Նէապօլսի բռնաւորներու անկումէն ու
 տարագրութենէն օգուտ քաղէ եւ ժողովրդեան իրա-
 ւունքը ոռնակոխ ընելէն զգուշանայ : Մեր, որ իրմէ շատ
 չարիք կրերեմք, մեր, կըսեմ, այն ատեն իւր ձեռքը եւ
 ցտքը համրութեղով համանգամայն, իւր դրօշակի տակ
 ծառայելու եւ իրեն անթառամ պսակներ հիւսելու
 սլատրաստ եմք :

1850 թուին երբ Տատեոսն Յովհաննէս Բէյի տունը

խորհուրդ կըլլար, մեր տեսչութեանը առակ Ազատը վարդապետարան մը հիմնել, քանի մը գրողներու վերայ մեր ու Կարապետ Ամիրայի մէջ, չգիտեմ, ինչ աներեւոյթ դրդմամբ, առարկութիւններ եղան և առաջարկեալ գործոյն միանգամայն խոտիան : Մեր վիճոյ գլխաւոր յօդուածներն էին Սուրբ Լուսաւորչի եւ Սեդրեատրոսի մէջ Քրիստոսի արեւմտ գրուած դաշն դնելու վաւերական լոյսին քամ չըլլալը, Պետրոս առաքելոյ Հոռոմ նա, հաստակութիւն կամ ճշմարտակութիւն, Խտայիա եղած 3-4 շինծու պատկերաց, Քրիստոսի, Տեառն մերոյ, առ Աբգար ուղարկածը լոյսը կամ չըլլալը : Մեր Ամիրայ հաղառակորդը անգրաւեռնեան ըմպելեօք զմայլեալ կայնդէր որ անոնք, ամենն ալ, վա եր են եւ իբրեւ Հաւատամքի հանգանակ ընդունելի . մեր, անոր ներհակ, բաժնականութեան, Քրիստոսի եկեղեցւոյ ընդհանուր եւ մեր ազգային յատուկ պատմութեան վերայ յեցեալ կայնդէինք, թէ անոնք Միջին Դարու անապաղոյց գրողք են, թէ անոնք մեր հանգանակի ու կրօնագիտութեան մէջ չկան, եւ, հետեւեալ, ոչ անոնց ընդունօղները պախարակելի են, ոչ չընդունօղները պարսաւելի : Այս միջոցիս էր որ Ալեքսանայի մոնոզոններէն մէկը, պղծոր ջուրի մէջ ձուկ որսացողի ուէս, ի վիպութիւն հարազատութեան Հոռոմայի, Զենալայի եւ այլ փաթերայից իջեւաններու մէջ հարուած քանի մի առասպելեալ պատկերներու զբոյց մը մրեց, որոյ հեղինակի ծիւղած ուղեղը Շարանթոնի մշտնջենաւոր հիւրերուն պանծալի պատիւ կրնէ :

Այս թուականէս սկսեալ Միջագիւղի քարոզիչ Տէր

Պալեան Ամիրային հաճոյանալու պատեհու-
 թիւնը գտած համարելով՝ ինքը զինքը ութն տարի
 արեան քրոինք թախելու դատապարտեց ու դաշանց
 թղթոյ վաւերականութեանը համար տասն եւ վեց երե-
 քով մատեան մը գրեց Պ. Պ. Տղմապետեանի և Բէրբե-
 րեանի, հիւսիսայգի նման պայծառ լուսաւորաց, ներշն-
 չութեամբ : 1858 թուին երբոր Կոստանտնուպօլիս էինք
 ու Տէր Մատթէոս Արհին, դեռ Կաթողիկոս ընտրուած,
 Ռուսաց Կայսեր հաստատութեանը կսպասէր, օր մը
 քմծիծաղ յայտնեց մեզ թէ դաշանց թղթոյ վաւերակա-
 նութեան համար ճառ մը գրեր է ու տպագրելու միտք
 ունի : Մեր, մէկ կողմէն, այնպիսի խարդախ եւ մեր եկե-
 ղեցւոյ քահանայապետութիւնն ու իրաւունքը նուա-
 տացնօղ առաւարելի մը Հայոց Կաթողիկոսի վկայու-
 թիւն տալը անվայել համարելով, միւս կողմէն, անոր մեր
 պարզամիտներու վերայ ընելիք գէշ տալաւորութեանը
 եւ փոթորիկ ծնանելուն նախատես լլբարով՝ խնդրեցինք
 իւր Սրբութենէն անկեզծ արար, որ հրաժարի իւր մտա-
 ղրութենէն եւ յաւելցուցինք ասելով որ եթէ ինքը այն-
 պիսի բան մը հրատարակէ, զմեզ կպարտաւորէ անոր
 քննութիւնն ու հերքումը գրել անմիջապէս, ինչպէս ալ
 ըրինք :

Այս կրկին եւ երեքկին գրուածոց փութախը այսուհե-
 տեւ պատմագէտ եւ հնագէտ բանասիրաց ատենի որոշ-
 մանը կմնայ, Սինօգի, Պատրիարքի, Կաթողիկոսի եւ
 հոգեւոր ժողովի ձեռնհասութենէն բոլորովին դուրս ըլ-
 կալով : Յիշեալ դոշնագիրը է եւ պիտի մնայ, ըստ մեր

դատաւորութեան, իբրեւ կեղծիք Միջին Ղարու անգլստ, հիւանդոտ եւ լատինաաէր ուղեգաց : Սրբազան Աթոռ, ղիկոսը անոր կոկորդիլոնական ոճին, անոր պատմական, կրօնական, աշխարհագրական, ժամանակագրական եւ այլ հօգար ու մէկ վերապակացը միտ չընելով՝ կպնդէ, որ վաւեր է այն, մեք ընդ հակառակն, միմիայն խստ ճշմարտութեան, եւ պատմութիւնը, ժամանակագրութիւնը, աշխարհագրութիւնը եւ դրամատիկութիւնը ձեռքս՝ կը պնդեմք, որ այն խարդախեալ է, իյետնոց ներմուծեալ է, և ապիկար ամենեւին որ և իցէ կրիտիքի տողալ : Չանիկ Ամիրայի 1824 թուին տակել տուած դաշանց թուղթը այժմ սակաւագիւտ ըլլալով, Մոսկվայի Ճռաբաղի մէջ տպուած Սրբազան Աթոռգրիպի յօդուածը Թիւրքաստանի կամ այլ աշխարհաց Հայերուն անծանօթ ըլլալով՝ որոշեցինք, բարեմիտ գիտուններու քննութիւնն ու որոշումը դիւրացնելու աղափաւ, այս երեք գրուածքս ի միասին, մէկ տետրի մէջ ամփոփեալ իւրոյս ընծայել :

Մեր փոյթը չէ ամենեւին եթէ Պալեան Ամիրան իւր հին ոխը տասնապատկելով, այսուհետեւ այլ եղանակաւ վրէժխնդիր ըլլայ մեզ ու թերին ի՞ր սերնդեանը կտակէ : Մեք, ասոր փոխարէն, կմաղթեմք, որ Սուրբ Լեւոնի արագահաս օրհնութիւնը անոր գլխէն անսպակաս ըլլայ, որ Սրբազան Լօյօլայի անդառնալի բարեխօսութիւնը ղինքը իւր Վեհապետին սիրելի ընէ և Հայոց մէջ սէնտօֆիս եւ էնփիզիսիօն հաստատելու ձեռնառու ըլլայ : Մեր փոյթը չէ դարձեալ եթէ Սրբազան Աթոռղիկոսը, փոխանակ բանաւոր տրամաբանութեամբ մեզ և այլոց հետ խօսելու, փոխանակ օրէնքով, իրաւունքով, պատմու-

թեամբ, ապացոյցներով և փաստերով զմեզ համոզելու,
նղովքի տրամաբանութեամբ պատասխանէ : Մեր, իբրեւ
Հայ մարդ, իբրեւ վարդապետ Հայաստանեայց ամենա-
սուրբ եւ առաքելական եկեղեցւոյ, նուիրական պարտք
համարեցինք մեզ արդի բունադատութիւնս գրել, եւ
իբրեւ այսպէս, մեր եղբարց լուսաւորութեանը եւ յա-
ռաջացմանը համար նղովք թլլալէն զատ աւելի քաղցրա-
գոյն եւ հաճոյական բարեաց ակնկալութիւն չունիմք :

Կարապետ Վարդապետ Շահազարեանց :

Պարիս . 30 Յունիսի 1862 :

19, rue de l'Est.

Մերոյ եւ միաբանութեան մեծի կայսեր
 Կոստանդիանոսի եւ սուրբ Հայրա-
 պետին Սեդրեստրուսի եւ Տրդատայ,
 Հայոց Արքայի, և սրբոյն Գրիգորի,
 Հայոց Լուսաւորչի:

Կրօնք և ողորմութեամբ համագոյ Սուրբ Երրորդու-
 թեանն, Հօր անժահի և անիմանալոյ և Միածնի, որդւոյ
 իորա, Տեառն մերոյ եւ Փրկչին՝ Յիսուսի Քրիստոսի եւ
 կենդանաբար եւ ազատիչ Սուրբ Հոգւոյն:

Այս մեր կրօնի կայսերական Սատուածով հաստատուն
 եւ անփոխադրական, որ զծագրեցաւ հզօր հրամանաւ
 ինքնակալ և մշտայաղթ կայսեր Կոստանդիանոսի մեծի

և օգոստոսիս թագաւորաց թագաւորի, տիեզերատա-
 րած և աշխարհածաւալ, խրոխտ և անխոնարհելի իշխա-
 նութեանս Հռովմայեցւոյ որ զօրութեամբ ճշմարտին
 Աստուծոյ տիրեմ տիեզերաց ի ծագաց Ուլիխանոսի,
 Իհագին ծովուս, մինչև յելս արևու, յաղթող զօրու-
 թեամբ պարծանաց խաչիս Քրիստոսի : Սայապէս եւ
 ստորագրեցաւ հրովարտակս հրամանաւ իմով մեծի
 Պապուս Հռովմայեցւոյ, Եւսերիոսի, որ և Սեդրես-
 տրոս, Եթառակալ գլխաւորաց Առաքելոցս Արքայ Պետ-
 րոսի և Պողոսի, որ երկնաւոր և երկրաւոր քանաչօքս ու-
 նիմ իշխանութիւն յԱրեւոյից մինչև յԱրեւել ի վերայ ամե-
 նայն ազգաց եւ ազանց եւ լեզուաց քրիստոսադատանից,
 կապող եւ արձակող ի յերկինս եւ յերկրի եւ հրամանահասն եւ
 հօր յրեդիանաւոր յեկեղեցիս Քրիստոսի : Ուստի ի հրամանէ
 Հոգւոյն սրբոյ հասին առ մեզ զօրքն Հայոց, մեծն Յով-
 հաննէս, որ եւ Տրդատէս, ալքայ Հայոց, եւ կենդանի
 վկայն Քրիստոսի և մեծ խոստովանողն, Արքազնակա-
 տար Կաթողիկոսն Տէր Սուրբ Գրիգորիոս, Լուսաւորիչն
 ամենայն Արեւելից եւ Հիւսիսոյ, սիրելի եղբարք մեր ի
 Քրիստոս եւ բուն բարեկամքս բարձրագահ իշխանու-
 թեանս մերոյ, եւ հաւատարիմ հաղարապետքս խորին
 խորհրդոց՝ ժառանգակալքս աշխարհակալ և տիեզերա-
 տաւոտ արքայից արքայութեան Արշակունեաց, ժամանե-
 ցին ի տեսութիւն տեղւոյս տէրունական Ժամն արեւմը-
 տեան և արեւելաժառանգ սրբոյ և գլխաւորաց Առա-
 քելոցս, և փոխանորդի Աստուծոյ պատուեալ պապիս
 պերճապատկ, և ի այսերոս նորոշմայ ի հաւատս Քրիստոսի,
 և մեծի դշխոյիս Հեղինէի, հօր թագուհւոյս և ծիրանա-

ծին զարդու զաւակաց զօրացելոյս : Ընդ որս հրճուեալ
բերկրեցաւ աստուածահաստատ թագաւորութիւնս մեր,
և մեծահանդէս հանդերձանօք ելաք ընդ առաջ Արտ-
րատեան թագաւորութեանն եւ Ասքանազեռն զնդին .
եւ պատահեալ միմեանց՝ երկրապագութիւն մատուցաբ
անմահ արքային մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի . և ողջունեալ
զմիմեանս՝ դարձաք ի վիսպարանս Սուրբ Առաքելոցս եւ
երկրպագեցաք աստուածամուխ տուրք նշխարաց սոցա,
փառաւորելով զՔրիստոս զպսակիչն որբոց : Եւ եկեալ
ի տաղատն սրանծալի բազմեցաք . արքայքս ի միում
բարձրաբերձ լսզմեղանի, եւ հայրապետքս ի միում գե-
րահրաչ գահաւորակի : Եւ լսզում աւուրս անցուցաք
ի հողէոր և ի մարմնաւոր ուրախութիւնս : Նսե հրաման
հանաք ընդ ամենայն տիեզերական իշխանս, թիւնս մեր .
դի ամենեքեան ուրախացին ի կերակուրս եւ յրմպելիս
ընդ ամենայն ուշխարհս . և արգելցին հարկահանքն ընդ
ամենայն տեղիս յոյսմ ամի յաղագս ցնծութեան սրտից
մերոց : Իսկ ի հրամանէ Սրբոյ Լուսաւորչիս զերծցին
բանդեալքն, պատառեսցին մուրհակք անորոտականաց,
դատ և իրաւունք ելցեն արքունոստ ամենայն որբոց և
այրեաց և հայրենազրկաց : Իսկ ի հրամանէ քաջ սղանց
եղբօրս մեր Տրդատայ զարձցին ամենայն դատապար-
տեալք, որ ի քրէական մետաղս իցեն, և թողցին ամենայն
պարտք արքունականք, ընդ որս և աղ օրհնութեան հրա-
մանաւ Լուսաւորչիս առաքեցաք ընդ ամենայն աշխարհս
իշխանութեան մերում ի սրանդանոցս, և անտնին զեն-
լիս . դի մի՛ հեթանոսարար լիցի խրախութիւնս մեր :
Նսե զդաւանութիւն հաւատոյ սուրբ հօրս մերոյ Գրի-

գորի արձանագրով քարոզեցաք յամենայն եկեղեցիս
ուղղափառաց. իսկ յորժամ հանգերձեալ էին հրաժարել
ի մէջ Հոգեգարդ հայրս մեր և եղբայրս Տրդատ. ժողով
եղև մեծ առաջի սուրբ Առաքելոցս 320 Սինդգիտոսօքս
և 24 Թադաւորօքս և բազմաբիւր իշխանօքս Դադմատաւ
կան հնազանդեցելովքս ի ներքոյ բարձր բազկի մերոյ՝
Աստուծով աւժանդակեալ. նաև բազկակից եղբայր մեր
Տրդատ արքայ իւրովք զահերէց մեծամեծ նախարարք,
եւթանասուն հազարօքն. իսկ երկօքին Հայրապետքս
իւրեանց Այրեպիսկոպոսօք եւ քահանայիւր, կամօքն
Աստուծոյ և միջնորդութեամբ Սուրբ Աստուածածնին
և Սուրբ Առաքելոցս և ամենայն սրբոց երկօքին սրբայքօ
և երկօքին հայրապետքս և երկօքին ազգքս՝ Հռովմայեցիք
եւ Հայք միարան եւ միախորհուրդ համաշունչ եղբարք
գրեցաք միմեանց, եւ ուխտ եւ դաշինս հաստատեցաք
յաւիտենական ի միջի մերում առաջի լիառաց Փայտիս՝
նշանիս Քրիստոսի, արիական Լատինացիքս և անյաղ
թելի Թորգոմացիքս, և յադագս հաւատարմութեան հաստա
տուն և անշրելի ուխտիս մերոյ զտեսգին և զանգին արիւնն
Քրիստոսի ի մեղանս խառնեալ գրեցաք ֆրեք միմեանց
արեւմտեան և արեւելեան ազգքս, որք հաւատ և սէր և
միամտութիւն պարտիմք միմեանց, որպէս եղբայրացե
լոցն Քրիստոսի Աստուծոյ, ճգնելով ի վերայ միմեանց՝
սիրելեացն սիրելի լինելով և բնամեացն՝ բնամի : Եւ յեր
կուց ազգացս ո՛չ ոք իշխէ միմեանց սուր քարշել, և որք
յանդգնին՝ սուրբ նոցա մտցեն ի սիրտս իւրեանց : Եւ
այս ուխտադրութիւն հաստատուն կացցէ ի մէջ երկուց
ազգաց մինչ ի կատարած աշխարհի. իսկ որ որ վերջացի՝

յայսմ վճռէս՝ որոշեալ լիցի ի Քրիստոսական հաւատոց,
 և անէծս զԱյսենին և զՅուդային և զտիրասպան քա-
 հանայիցն ժառանգեսցէ : Աստացեն հրեշտակք և մար-
 դիկ՝ եղիցի իղիցի : Ըստ այսմ խորհրդոյ և մեք հրովար-
 տակ հանաք ընդ ասեկնայն թիեղերս իշխանութեան
 մերոյ, որք էր ընդ Արեւելս յայնկոյս Ադրիական ծովուն
 եւ ի միջոցն Պոնտական եւ Ասիական պիդագոտաց :
 Գիտութիւն լիցի ձեզ ասեկնայն աղգասց եւ աղանց եւ
 լեզուաց, Թագաւորաց աշխարհակալաց և իշխանոց աղ-
 գաց եւ գլխաւորոց գաւառաց, որք էք յԱմբիկեցւոց
 աշխարհիդ և յԱրաբացւոց, ի Միջագետաց աշխարհիդ
 և իմեծ Ատրոց, ի Փիւնիկոց աշխարհիդ և ի Ալիլիկեցւոց,
 ի Փռիւգացւոց աշխարհիդ, ուր մեծն Նոյ կաղմեաց զտա-
 պանն, և ի Պամփիւլացւոց, ի Ապպաղոսկացւոց աշխար-
 հիդ, ի Բիւթանացւոց, ի Պաղատացւոց աշխարհիդ եւ ի
 Պիսիդացւոց, Ասիացւոց աշխարհիդ եւ Ոնոռնացւոց, ի
 դրանէ Բիւզանդացւոց մինչև ի դրունս Հոնաց . և հաւա-
 տարիմ սահմանապահք իմ մեծդ Միհրան, Թագաւոր
 Վրաց եւ քաջդ Ուռնայր, արքայ Աղվանից, եւ այլ
 խառնիճաղանջ բազմոլթիւնք առ հասարակ, որք ի Սա-
 գաստան եւ ի Գեղնատտան, որք էք հաստատեալ ի հա-
 տահեղոյս գաւազանս երկաթի և ի խրոխտ եւ յանխո-
 նարհելի իշխանութիւնս Հռովմայեցւոց : Արդ հրամանք
 ել ի հզօր կամաց իմոց կայսերս Արստանդեայ գի ի վերայ
 ձեր ամենեցուն կացուցի Թագաւոր և իշխան միահեծան,
 զվեծ արքայն Տրդատէս, զհամալիր և զհամակարի եղ-
 րայրն իմ և զբազկակից բարեկամս . զի հրամանաւ իմով
 տիրեսցէ Տիեզերաց, իշխան աշխարհակալ եւ հրամանա-

հան հզօր առ հասարակ ծովու և ցամաքի. և թի՛ ոք իջ-
խեսցէ ի ձէն՝ ղ իմադարձ լինել հոյակապ հրամանաց
հզօրին Հայոց, կայսերականին Տրդատայ, որ յաղթեաց
Հռչի, բռնամարտիկ բարբարոսի, առաջի Ղիոկղետիա-
նոսի թագաւորի : Արդ՝ ի հասանել հզօր հրամանայ
ինքնակապ և աստուածապսակ թագաւորիս թագաւորաց՝
ամենեքեան ընդ առաջ ելէք դմա արքունական ընծայիւր
և ամենայն պատտ ասիրութեամբ երկրորդի թագաւորու-
թեանս իմոյ Տրդատայ արեւելեան ահեղանշան թագա-
ւորի : Զի որպէս մեր յԱրեւմուտս տիրեմք բոլոր աշ-
խարհիս, նոյնպէս և Տրդատ յԱրեւելս կայուցաք իշխել
տիրաբար ինչոր աշխարհիս : Միանգամայն կա՛ղմ եւ
պատրաստ լերուք ի գէն ղինուորութեան արի արանց եւ
ւազմամուտ երիվարաց ղինեալք եւ զօրացեալք հզօր զօ-
րութեամբս յերով, և դումարեցիք առաջի անաբատելի
եւ անսպարտելի քաջից Տրդատայ ի գործս պատերազմի
ընդգէմ ատելոյն Քրիստոսի եւ թշնամոյն իմոյ Շապհոյ
մեխրապաշտի և պտտուածամուրտ անօրինի, հանելով և
հալածելով զզօրս նորա անդր քան զՄաղանդարոսն և
զՏաղարուստան : Նաեւ զամենայն գէնս սպառերազմա-
կանս եւ զհռոգ հեծելիղ և զամենայն սպառաւորութիւն
երիտասարդաց և երիվարաց հրամանաւ Տրդատայ տու-
րէք ի կողմանս Ատրպատականաց եւ Արարայ. եւ ժո-
ղավեցարուք անհուն բազմութիւնք իբրեւ զաւազ առ արին
ծովու յաղագս պահակին Հոնաց Դաքրանդայ և Դարիու-
լայ. զի և զնոսս ի մեծն Տրդատ վստահացայ : Ո՛րք լերուք
մերով ողջ լինելովս :

Վասն որոյ եւ մեր պատկեցաք ղմեծ արքայն Տրդատ

կայաներական թաղիւս՝ լուստտու ախամբք յօրինեալ եւ մեծամեծ մարդարտօք չրջալստեալ, եւ զարդարեցաք զհակայագոյն հասակ սորա ծովային ծիրանեօք, օքսանա-
կան մետաքսօք, մարգարտամածօք (մարգարտամագձօք),
ևս և զանգին գաւտի հօրն իմ հօգօրի ածի ընդ մէջ Տրդա-
տայ քաջի, եւ չորեք հարիւր կրկին աւժտեցաք զա-
կայաներական եւ զինուորական զարդուք եւ զմտօք մե-
րովք, եւ արքունադրոշմ նշանաւոր կառօք եւ ծովային
օգաթ ուիչ երիվարօք զսկէտարօք, սուսերօք հաւհալեօք
և ի իզակօք վիշապամիօք, գումարտակօք անգին գոհարօք
եւ գունագեղ զնօք, տպադիրտնօք, սիգնայօք, խոտուկե-
փուսօք և որոտընդոստ ահագնագոչ շեւորայօք, երգեհո-
նօք ականակապօք և զսնոնօք յորտաձայնօք, և միանգա-
մայն իսկ չորս հազար զարդուք եւ ամենայն սլաւորաս-
տութեամբ սլաղատուն իմոյ սքստուսաիրեցի զսիրեցեալս
իմ. ընդ որս և մեծափառ դշխոյս մեր Մաքսենտէս և քոյր
իմ սքանչելագեղ Կոստափայ սլաւորատեցին ընծայս
զպոմանագանս, որովք սլաւեցեցի բամբիչն արեւելային՝
վայելչափայլ թագուհին, մեծն Աշխէն, եւ չքնաղագեղ
օրիորդն Հայոց մեծայ, Խոսրովիդուխտ Դաւիթայն :
Որոյ առաքեցան թագս եւ սլաւիս յակուղեայ եւ յաս-
սլիաս ամբարհատաճատոնիս եւ անդամանդէս բազմաքան-
քարս և բաշուանդս բիւրականս և վարսակալս վայելչա-
վառս եւ զարդս բազումս յսկանց եւ յապրշնեղեաց,
գործ ճարտարաց անգիւտք եւ անգինք, Դադէս Դադմա-
տականս 120 բարձեալ ջորւոջ վաթսուեից արքայակա-
նից . նոյնպէս պզակեցի զօրդիացեալն իմ՝ զԽոսրով
գրամիկի իմ (գրամիկն իմ) իմով զաւակսս Կոստանդի-

նեաւ, որք ինչ մանկան հասակին է ցանկալի և Արեւելից
 անընդել եւ անոտեսանելի : Իսկ հզօր հազարապետացո
 Հայոց պարգեւեցաւ ի մերմէ թագաւորո թենէս նշա
 նակս եւ դքօշս Ղաղմատացիս եւ միշապագլուխ փոռս և
 փանգեմնս, բարձրարարասոս եւ զէնս եւ զարդօ պատե
 րազմականս արիւ տրանց եւ երեւելի երիվարաց, նծոյգը
 ծովայինք եւ պահանգք պատենադէնք, տնգծելի երկա
 թոյ, և այլ անթիւ և անհամար օժիտս ոսկւոյ և արծա
 թոյ եւ ականց պատուականաց, պնից, սպայից եւ կաղ
 մուածոյ կոնանց, ջոկաց ձիւց եւ բեռանց թագաւորա
 կան հանդերձանաց, որովք յղիպցուցար զեօթանատուն
 հազարսն Հայաստանեայց : Պարգեւեցի և սիրելի եղբօրն
 իմոյ Տրդատայ զսիրեցեալն իմ գգեթղնէմ քաղաք մե
 ծին Դաւթի, զտեղի ձննդեան Քրիստոսի ի Սրբոյ Կու
 սէն : Եւ սեպհական աշխարհ տահմանեցի նամ զպետոն
 Արմենիան, զկտպագլուխիս, զոր հանեալ էր ի Հայոց
 Պամպէ ի Կեօպրիայ : Եւ այսէ բուն հայրենիքն Տրդատայ
 ի լեռնէն Արձիոյ մինչեւ ի լեռան Արարատայ եւ ի Գաղ
 գետոյն Ելեւզոնոտացւոյ մինչեւ ցհզօր գետն Տիգրիս
 մեծ : Իսկ ի կողմանցն Քոհատաանեաց որչափ բազուկ իւր
 բաւեսցէ եւ թուրն թափեսցէ : Խնդրեցի յարքայէն
 Տրդատայ արս 300 հասակաւ և արիօ թեամբ հոյակապք,
 զորս եւ Արմէնք անուանեցի : Եւ կարգեցի ի սպատառո
 րութիւն արքունական գահոյից իմոց, հզօրիչք գլխոյ իմոց
 եւ թիկնապահք իմ ի տուէ եւ ի գիշերի, եւ առաջապա
 հետք իմ ի պատերազմի : Ժամ է այսուհետեւ գալ ինձ
 ի տեսիլս և ի յայտնութիւնս, զոր եցոյց ինձ Տէր, զի յեա
 բազում ամաց ի չխանքն Հայոց տարագրեն զտունն Տրդ

զատայ. եւ ինքեանք պարագրին ի հայրենեայ իւրեանց,
եւ անկանին ընդ լծով ծառայութեան այլազգեայ զան
բազումս : Եզունկ սր դիպիցին այնմ ժամանակի . զի
առաւարանօք աստապի ազգն Հայոց մինչեւ ցեւա հոգւոց
իւրեանց, որոց փրկութիւն ի Տեառնէ եղիցի եւ օգնու
թիւն յազգաստեմէ խմէ . բայց այս եղիցի ի ժամանակս
յետինս, յորում յայտնեացին նշխարք սրբոցն Սուրբիս
սեանց Քօչից, զորս ես ամիտիեցի առնջնորդութեանք
հրեշտակի Տեառն ի Բազրեւանդ գաւառի :

Երեւեցան ի յերկրի մերում հրաշք զարմանալիք ի
հայրապետէս Հայոց եւ ի թագաւորէս . բանդի ի զայն
առջա առ մեզ եւ յանցանէն ընդ ձեռն Յունական, առաւ
քեցի եւ եւ ժողովեցի զամենայն խեղս, զկաղս եւ զխոյս,
զմիակողմանիս եւ զանդամալոյծս եւ զաղս ամենայն, որ
նեղեալ էին ի պէսպէս ցաւս եւ ի տանջանս, եւ զայսպիսիս
ժողովեալ հանի զնոսա ամենեկանս ընդդէմ Սրբոցն
Գրիգորի, զորս միանգամ աղօթիւք բժշկեաց զամե
նեանս, մինչեւ զարմանալ մեզ ամենեցուն ի վերայ
ամենայնի, զոր արար Տէր նովաւ : Եւ փառաւորեցաք
զՔրիստոս, զիսաւաւորիչն սրբոց իւրոց : Ղարձեալ էր
վիշապ մի մեծ վնասակար ի Կապէտովն, զոր խորտա
կեաց նշանաւ խաչին Քրիստոսի Սուրբն Սեղբեստրոս
եւ արդեւ զնա ի յորջ իւր : Յետ այսորիկ երեւեցաւ այլ
վիշապ մի մեծ եւ ահաղիմ ի սահմանս մեր . եւ բազում
վնաս առնէր մարդոյ եւ անասնոյ, եւ էր ի նոյն սահմանս
եղջերու մի մեծ եւ ահաղին, նոյնպէս եւ նա վնաս առնէր
մերձակայ սահմանացն . եւ մարտնչէին ընդ միմեանս
հանազաւոք միեղջերուն եւ վիշապն, եւ ոչ ոք ի իշխէր

անցանել առ նոքօք, զոր լուեալ սիրելին իմ ի մանկո՜ւ-
թենէ՛ Տրդատ՝ զինեալ զինքն և ամրացուցեալ նշանաւ
խաչին Քրիստոսի եւ աղօթիւք Սուրբ Լուսաւորչիս, եւ
ըստ յաջողելոյն Աստուծոյ եհար եւ սպան զվիշապն եւ
զմիեղջերուն եւ կտրեալ զհասարակ եղջիւր եղջերուին՝
պարգեւեաց ինձ թիշակէս և անդերայս՝ թիւնահարածս :
Իսկ ես զհասարակ խաչամասին Քրիստոսի, զոր մայրն
իմ բերեալ էր ինձ նշան յերուսաղեմէ, հատեալ զայն
ետու Տրդատայ, զեղթափ և կենաց պատճառ յախուե-
նալիսն՝ ազգաց յազգս ի փառս Աստուծոյ : Պատմեաց
մեզ փառաւոր ֆրեղս Տրդատիոս վասն ավենայն անցիցն
անցելոց, եթէ՛ ո՛րքան ընդ տանջանօք էարկ զՅո՛րքն
Գրիգոր յաղագս Քրիստոսի հաւատոցն : Բովանդակ
դերմուս ամս չորեքտասան չարչարանօք անողորմ եւ
անխնայ հարկանելով զնա : Եւ կամ թէ՛ ո՛րպէս զերեք-
տասան ամ էարկ զնա կերակուր օձից ի խոր Վիրապին :
որ ի գղեկին Աստաշատու . եւ կամ թէ՛ ո՛րպէս պատե-
րաքմեցաւ պոսնկակա՛ն պակշտութեամբ ընդ դատեր
քփեր մօր իւոյ, ընդ համասնունը իմ Հռիփսիմեայ ի Վա-
ղարշապատ քաղաքի, եւ զպարտութիւն, որ յաղթեցաւ
ի կուսէն զօրութեամբ Քրիստոսի, կամ թէ՛ ո՛րպէս զա-
նազան տանջանօք սպան զնա և զընկերս նորա, զանեալսն
սրբութեամբ ի Սուրբն Ասնթենէս : Եւ ո՛րպէս յետ եօթն
առ ութ սպանմանն Հռիփսիմեայ, եհաս ի վերայ բանաստ-
կուն Աստուծոյ, այսոսհարեալ փոքեցաւ ի կերպարանս
վացրենի վարազի . եւ թէ՛ ո՛րպէս սեպեամբն խորու-
միդիսաց հանաւ Սուրբն Գրիգոր ի Վիրապէն ի ձեռն
Օտայի նախարարի եւ հաւատարմի արքայի . եւ թէ՛ ո՛ր-

սէս Սուրբ Լուսաւորին յաղօթիւք էա՞ծ ի զգայութիւն
 մարդկան զՏրդատ, և յերկրորդում աւուրն ամփոփեաց
 զՍուրբն Հռիփսիմէ եւ զԳայիանէ եւ զերեսուն եւ հինգ
 ընկերս նոցա, եւ յետ վեց աւուր բժշկեաց զամենայն
 Հայաստանեայս, և յետ վաթսուն աւուր ետես աչօք
 բացօք Սուրբն Գրիգորիոս զԻջումն Միածնին ի յափար
 սղաղատանն արքունի, եւ զսինս չորեսին եւ զխորանն
 երկնանման, զձև և զյօրինուած զմբէթաչէն Աթուղի-
 կէին եւ զայլ խորհրդական տեսիլսն, զոր ծանոյց նմա
 հրեշտակն Տեառն, նա եւ զդառնալն իւր ի մարդկային
 կերպարան յետ եօթանասուն աւուր . զի յառաջ քան
 զայս ոտքն եւ ձեռքն փոխեալ էին վասն սպասահարկու-
 թեան սատարաց Արքոյն : Պատմեաց մեզ վասն մեհե-
 նից քակման յերկրին Հայոց եւ խորտակման քաղնեացն
 համայնաջինջ, եւ թէ որպէս դեւքն մարմնաւոր տես-
 լեամք հակառակ կային, եւ պատերազմ յարուցանէին
 պաշտօնեայքն իւրեանց ի Տարօն, ի տեղին Գիսանեայ,
 զորս զամենեսեան հայրս հանուրց Գրիգորիոս (վարեաց)
 յաշխարհն Մարաց, որ է ի հարաւակողմն Ասպիական
 ծովուն . անդ դադարեցան դեւքն ամենայն հալածեալք
 ի Հայոց : Յիշեցուցանէր մեզ եւ վասն սրբոյն Նունէի
 մերոյ և Վրաց Վարդապետի, թէ որպէս ի Մծխիթայ
 քաղաքի բժշկեաց յանբուժական ախտէն զՍողոմէ, ըզ
 դուտոր սորա, որ էր կին Միհրանտայ աղախնորդոյն Ար-
 տաշրայ պարսկի, եւ թէ որպէս հրաշիւք քարոզեցաւ
 անունն Բրիստոսի ի լեռնամէջն Աովկասու ի մէջ վայրե-
 նամիտ բարբարոսացն, նաեւ զմիայնամուտեղն իւր ընդ
 քարացոյն Գէղուեռնի և ընդ հօսանաձիգ Ճորայոյն :

Զայն ամենայն լուեալ մեր՝ ի ձայն օրհնութեան փառաւորեցաք զՔրիստոս Աստուած մեր, զոր ի փառաց իւրոց փայլեաց յընդհանուր կողմանոյ Հիւսիսոյ, յԱրեւելս եւ յԱրեւմուտոյ եւրոպական աշխարհին Արեթեան բաժնիս։ Սոյնպէս եւ մեր պատմեցաք Տրդատոյ փեսայ եղբօրս իմո՛ւ զպատերազմելն իմ յունական զօրօքս ընդ խուժադուժ ազգացն Գոթացւոց, և զպարտութիւն իմ ի յայնկոյս Դանուբար գետոյն հզօրի, եւ գերեւումն ի յերկնից աստեղանման խաչին եւ զվերնագիրն լուսեղէն թէ « այսու յաղթեացես »։ Զորոյ զօրինակն ետու զնել ի դրօշակին իմոյ և նկարել ի վառս ասեճադացն և որմկացն, նաև ի նշանս պատերազմական զինուոյն և ի կոյրոսկս վեղենդիարացն, որովք զօրացեալ զօրացն իմոց հարին՝ զՀոյսն հեթանոսական հիփոսաբնոսկացն։ Եւ զդառնալն իմ յաղթութեամբ ի Հոռոմ։ Բայց ի ճնշելն զիս երնջիս իմոյ, ստեցի ճշմարտութեան և դարձայ ի թշուառութիւն իմ. զի հարաւ ի սիրտ իմ՝ սուրն փափուկ, որ սպանանէ, և ոչ տայ զգալ։ Գիմադարձ եղէ քրիստոնէական հաւատոյս, մոլեկան պատերազմ յարուցի, զի զօրն իմ կոտորեցի, որք հաւատացեալք էին ի Քրիստոս, զոր ոչ արար անուես Տէր. այլ հարկ զանձամբ իմով գեղեփանդական բորոտութիւն, զոր ոչ կարացին ճարտարքն ճեմարանին բուժել, սոխեստէքն սոկրատեան և դովեալ գումարքն դադիոսեան մինչև յայց ել մեզ Արեգակն ի բարձանց և լուսաւորեալ բժշկեաց զմեզ Սարգս Սեդրեաթոս և հաստատեաց զմեզ ի հաւատս ճշմարիտս։ Արդ յայտմ հետէ հնազանդիւք հօրս մերոյ հոգեւորի եւ զնեմք զբազ քաջաւորութեանս մերոյ ընդ ոտիւք հայրապետ

ասացս սրբոց : Եւ մեք ի ներքոյ ձեռին սոցա կամեակաւաւ
 ծառայք Սատուծոյ և աստուածարեալ սրբոցս : Զի հա-
 ւատում ճանարտութեամբ եթէ չորք սին են յաշխարհիս
 իմերում Ժամանակիս՝ Սուրբն Սեղբեսորոս յԱրևմուտս
 և Սուրբն Գրիգորիոս յԱրեւելս և Սուրբն Անտոնի Հա-
 րաւ եւ Սուրբն Յակոբոս ի Մծրին : Յիշատակ նոցա
 օրհնութեամբ և աղօթք նոցա և ամենայն սրբոց ի վերայ
 ամենայն աշխարհի եւ ի վերայ սլաւազատ առաքառանս
 մերոյ : Այլ եկեղեցի և եկեղեցիականք և վանք և վանա-
 կանք ամենայն գոյիւք իւրեանց աղօթ և անհաճով լիցին
 յամենայն դիմոսական հարկաց արքունի : Նաև որք ունին
 զնշան կուսութեան և պարկեշտութեան արքե- կանայք,
 յոխազգեսաք և պարեգօտահանդերձք պաննեքեան ողջաւոր
 լիցին եւ արքունուստ զգեցցին : Իսկ որք անհաղանդին
 հրամանաց մերոց, և ընդ հարկաւ արկանեն զեկեղեցի
 կամ զքահանայ, զկրօնաւոր կամ զհաւատաւոր, հարեալ,
 հալածեալ լիցին յերեքացն Սատուծոյ և որոշեալ ի հա-
 ղորդութենէ սուրբ հաւատոցս եւ պատիժ պատուհասի
 կրեացեն ի մերմէ Թադաւորութենէս և յամենայն աթո-
 ռակաւաց մերոց : Իսկ համօրէն մարդիկ սեփական աղ-
 ցացս Դադմատացեաց եւ Հայոց ամենեւին անգլխահալիկ
 լիցին : Բայց յամենայն վաստակոյ իւրեանց հնգեակա
 սացին ի դրօնս արքունի եւ այլ դիմոս ի դրօնս նոցա մի
 երթիցէ : Իսկ այլ ողորք եւ լեղուք, զորս մեծաւ պատե-
 րազնաւ հետաւանդեցուցաք մեք եւ Հայք, նորա պարտին
 մեզ գգին զխոց իւրեանց : Բայց ի հնգեակէն և տան մեզ
 ոսկի եւ արծաթ ըստ կարի խաւորին երեք անգամ : Ի դա-
 րուն ի դիսէ և յամսոս յանասնէ և յաշուն յարդեանց

մտէ . իսկ աղքատք և օտարք ընդ այսոսիկ մի՛ յիշեացին և
Բացց վաճառականք, որք չըջին անահր և չաշին ի մերում
աշխարհիս և յամենայն իշխանութեան մերում, և սոկէ
հանք եւ արծաթահանք բաժին հանցեն մեզ : Իսկ ի
հանդ չեւ հրամանաց հզօրիս մերոյ, ես ինքնագլուխ Պոռոս,
պապս Սեղբեստրոս և ամենայն աշխարհի՛ յորժամ տեսի
զարդու զաւակս իմ՝ Կոստանդիանոս կայսր, որ յամե-
նայն զօրութենէ իւրմէ զօրացոյց և պատուեաց զսրտ,
կաւորն Հայոց մեծաց զՏրդատէն, եւ մատակորեաց
զազգն Հայոց և զաշխարհն . սմին նման և նոյնհանգու-
նակ քստ այսմ սարասի եւ ես յօժարեցայ ի պատուել
զմեծ խոստովանողն Քրիստոսի զգահակիցս իմ զՊրի-
զորիոս . համակցութեամբ կայսերս մեծի հրաման հանի
ի հնազանդեալք իմ ի մերձակայ յազգս և յաշխարհս Խոա-
լացոյ, Սլամանցոյ, Խսնկանիացոյ և Ժողովեցի զամե-
նայն արքեպիսկոպոսունս և զամենայն ուխտ եկեղեցւոյ
ի գոռն դռնարացեացս արքայութեան, ի պատուեալ
սրստչգամս Սրբոց Պետրոսի, գլխաշխատանիս Քրիստոսի
եւ Պօղոսի Պոկտորի հաւաքելով առ մեզ զբաղմութիւն
սրբութեանցս, որք կան ի մերում աշխարհիս ի Հերակլէսի
արձանէն մին չիյարձանն Մեքիսեան, և ի Սեպտէ կղզւոյն,
որ հայի հանդէպ Ատլաս լերինն մին չև ի Սիկիլիայ կղզին,
յորում կայ հրակատարն քռականիայ (այսինքն հրա-
բուզիս) : Սգօք ամենեքումբք և հզօր աջով սուրբ Առա-
քելոցս և նշանաւ խաչին Քրիստոսի ձեռնադրեցս քզկա-
րայիկոսն Հայոց զՄուրբն Գրիգոր՝ Պապ եւ Պատրիարք եւ
Հայրապետ հրամանաւսն ի տիեզերական Ժողովս, համա-
պատփւ մեր հզօր ւթ ոռոյս, և Երո՛ւսաղէմացոյ և Անտիո-

բայուց և Աղեքսանդրայուց, և օրհնեցաք զսա ահաւոր
անուամբ տուրք Նորարգութեան՝ զնեղո՛ւ ի վերայ արծա-
նաւոր գլխոյ սորա զմէ Սրբոյն Պետրոսի վարչամանկաւ
Քրիստոսի և արարաք զնա Պատրիարք Հայոց Խեճաց-
դի ինքն ևւ ամենայն արեւածատանգք արաւ ինքնագլուխ
եղիցին՝ յիւրեանց եպիսկոպոսացն առնելով՝ ձեռնադրութիւն
աւարարկութեամբ իւրեանց քաջաւորին։ Եւ Հայոց Հայրու-
պեան ձեռնադրէ կաթողիկոս Վրաց աշխարհին, որք
մերոյն Նունէի աշակերտեցան ևւ ուր ևւ Հայ ազգ-
ախոնաղք յընդհանուր աշխարհ ի մէջ այլալեզու յորիստո-
նէից, իշխանութիւն ունի Հայոց Պատրիարքն ձեռնադրել
նոցա եպիսկոպոս . ևւ ևւ աշխարհն Աղվանից եղիցի ընդ
հնազանդութեամբ Հայոց Հայրապետին . ևւ առաջարկու-
թեամբ Աղվանից Թագաւորին Հայրապետն Հայոց ձեռ-
նադրեացէ կաթողիկոս նոցա . ևւ Պատրիարքքն երեքին՝
Նորուսագէմի ևւ Անտիոքայ ևւ Աղեքսանդրիոյ յործում
պատրիարք ձեռնադրին՝ կանաւ ևւ ընտրութեամբ Հայոց
Հայրապետին լիցի, ևւ որոք նոր նստցի յաթոռ պատրիար-
քութեան, զգաւանութիւն հաւատոյն իւրոյ, զոր պարտ
էրմեզ ծանուցանել՝ զայն Հայոց Հայրապետին ծանուցէ .
զի զնա կարգեցաք մեզ գլխաւսիս ևւ հրամանահան ի
վերայ ամենայն աթիւորան միջնաշխարհի . ևւ ի յեղից
արեւու մինչև ի դրանս դախաթին, որում ևւ վկայեաց Հո-
գին Սուրբ արքութեան ևւ արծանաւորութեան Սրբոյն
Գրիգորի . զի մինչդեռ կայաք ի խորանին սուրբ ևւ
զնուիրանս աղօթսն կատարէաք, ահա յանկարծակի
լցաւ անձառեղի ևւ անընդելի մարդկանէ էջ յերկնից ի վե-
րայ արքայ սեղանոյն ևւ աղեղնանման օդօք եօթն կրկին

կամար կապեցաւ ի վերայ Սրբոյն Գրիգորի, և կիւնրաշ
փայլմամբ ճառագայթափայլեաց ըյս երեսաց նորա որ
պէս զդէմս Քրիստոսի ի Թաւիթ : Իսկ մեք ամենեքեան
ապշեալք՝ ոչ իշխեաք հայել ի նա մինչև կատարեաց
գծուրբ պատարագն . և ի փոքր մի փարատել շամանդաղ
ամպոյն, ապա իշխեցաք մօտել և տալ նմա համբոյր ի
սէր քրքութեան ըստ օրինացն Քրիստոնէից : Ըստ որում
խոնարհեալ աստուածակարգ կայսրն սուրբ՝ ապաստո
րեալ ի սրորեից, եկն անիւ մեծաւ առաջի Սուրբ Լուսա
ւոր չին և ի ծռնկա իջեալ համբուրեաց գբարձն նորա ըստ
օրինի օմբունդի : Եւ ապա համարձակելով համբուրեաց
զաջն և զխաջն և ապա զդէմն իբրև ի նոյն ինքն ի Քրիս
տոս միանալով համբուրիւ շրթանց : Ապա ասէ կայսրն
Վոստանդիանոս « ո՛վ երանելիդ ի հարս սուրբ հայրա
պետ՝ որ անբուն եւ անհանգիստ կալովդ քո նմանիս
զուարթնոց երկնից, եւ անկերակուր կալովդ՝ գեր ի վե
րայ գտանիս ամենայն գիտնական վարդապետաց . արդ՝
սողաչեմք զքեզ սիւնդ անասանեցի ամենայն աշխարհի՝
ոտո՛ մեզ զհաւանոյս մեք դաւանութիւն եւ ազօթեա
վասն ամենայն աշխարհի և առաւել վասն մերոյ թագա
ւորութեանս, զի խաղաղութեամբ և հանդարտութեամբ
վարեացուք զտիեզերական իշխանութիւնս եւ այսու
կենդա՞ վերին կենացն և երկնից արքայութեան արժա
նաւորեսցուք : Նմին նման և Տրդատն կայսրապետդ և
ամենայն թագաւորդ և իշխանք և եկեղեցականք՝ Հայք
և Հռոմայեցիք անկանէին առ ոտս Սրբոյն Գրիգորի և
ինդրէին թողութիւն մեղաց խրեանց և ղօղնութիւն ի
պատերազմն վասն որոյ և ես Սեղբեստրոս, որ ակամո

տես եղէ այսպիսի զարմանալեացս, որով պատուեաց Աստուած զՊարթեան զայն մեծ, մեծարեցի և ես զնա ըստ խնամ կարի տարով կնա զփական իմ պատուական, որ էր յես: Մորոյն Տնտես կորսն, առաջն Եպիսկոպոսի Երուսղէմի: Իսկ ամենայն զարդս հայրապետական անձին իմոյ ի ժամ ձեռնադրութեան, և զմատանին իմ խաչածն և զգաւազանն իմ զեղեցիկ ի գեղապէշ ականց և ի մաքրութեամբ արարած յորինեալ և զամենայն ապար պատարագի որոյ սեղանոյս, զոսկեղէն սկիւս և զմաղղմացս ի միտմերթ ականց տալագիծնաց բազմակշռաց և միտն իմ սպիտակ, որ էր փակեղն Յիսուսի, նաև զբաշկարաշխ մեռն բազեքն հանդերձ երկոցունց առաքելոց Պետրոսի և Պողոսի, և ըստաստ ակունս պայծառս և պատառական մարգարիտս ճուստականս և այլ բազում զարդս անգինս և անգիւտս ամենայն աշխարհաց, զոր առաքելի տուր բորանայն, որք ի խորին Հայս են, յորում էջ յայտնապէս Միածին Առդին Աստուծոյ և ոսկի յուսմբ բաղխեաց զամեղաբանս անդնդոցն, նաև արբութեան սկիւկին սանայն իմոյ Մորոյն Հոփափմէի և մօրն զգաստութեանց Պայիսնեայ և ամենայն ջահազգեստ կուսանացն տանած էլ՝ զի որդացն, զստերացն Հոսունց և մարցն Հայոց և Արաց, պայծառ եւ պանծալի պատրաստութիւն պարգեւեցի պարտականց կուսաստանինոցս ըստ արժանի արբութեան նոցա, նաև վկայարանի Մորոյ Կարապետին Յովհաննու եւ Աթանաղինեայ առաքելի ոսկի ծածկոց ծալովի եւ ապարձ արքայ սեղանոյն և բազում ապար ի պէտս եկեղեցւոյն եւ եղբարց, որոց միաբանեալ մեք կայսրս եւ հայրապետս մառնաւորեցար ի սեղանն ի տարին երկու

տանդանդո տակոյ ի հարկացն Միջադեռաց, նաևս առաւ-
ւել տուաբեցար ընծայս բազումս Ընծացեաց Սուրբ Աս-
տուածածնին և Ալարազայ վերնակրօն եղբարցն և Սուրբ
հօրն Ղևոնդեայ, նաև ամենայն եպիսկոպոսացն և քահա-
նայից և կրօնաւորաց և կղերիկոսացն եկեղեցւոյն, որք
եկեալ էին զհետ Լուսաւորչին Հայոց, ետու տուրս մեծա-
մեծս և պատրաստեցի զամենայն պիտոյս նոցա ընդ ծով
եւ ընդ ցամաք ճանապարհին, որ յԱրեւելս նաև զօրս
արքունականս մինչև ի ժահմանս Հայոց. պարգեւեցի և
նորաստակ Պարթիւիս մերոյ յիշատակ յաւիտենական
ազգաց յազգս ի յերոսողէմ քաղաքի իջևան Հայոց
աղօթականացն զվիայարանն Սրբոյն Յակոբայ, եղբօրն
Յահաննու, զի ի յարքանական գտնծուցն շինեսցեն զեկե-
ղեցի եւ ամցեն պարիսպ բարձր շուրջանակի եւ ի ներքս
սրահս և անեակաւ առթանձնականս արանց և կանանց ի
Հայոց եկեղոցն, և թաճիկ նոցա և ամենայն պիտոյք ի գալ
եւ ի դնալն յարքանուստ լիցի: Պատրաստեցի եւ տեղի
պատարագի Սրբոյն Պրիգորի ի Յարութեան մեծի եկե-
ղեցւոյն զԳողգոթայ զխաչելութեանն և զանարից դո-
ւոյն եւ զմիջի կանթեղն մշտավառ, որ կան երեք կան-
թեղք ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի յիշատակ Լա-
տինացոց և Հայոց և Հելլենացոց: Գրեցի հրովարտակս
ընդ անբականս առ Աւետարանչացն տխուակալ պատ-
րիորքունս, որ յԱրեւելս զի զՀայոց հարապետն համա-
սրատիւ տեսցեն ինքեանց մանաւանդ թէ և նախագահ
իսկ. վասն զի յերկոտասան Առաքելոցն չորքն անդ կա-
տարեցան. անդ կայ եւ պատկեր Փրկչին, զոր առաքնաց
Արքարս, որ յառաջ քան զամենայն թագաւորս նոս հա-

ւառուոց ի Քրիստոս Աստուած . անդ կայ եւ փայտելե
 պառկերն Սատուածաճին, զոր Տէրն տեառնագրեաց եւ
 արհնեաց յաւուր փոխման Աստուածամօր . անդ կայ եւ
 խաչաւառն Պատրոնիկեայ, որ էր ի պարանոցի Սրբոյ
 կուսին Հովնաթան օրիորդին, եւ այս մասն Հեղինէի եւ
 Կոստանդիանոսի, զոր մեք պարգեւեցաք Տրդատոյ . անդ
 կայ եւ գեղարդն Ղունկիանոսի հարիւրազեւի, որով կո-
 խեցաւ (խոցեցաւ) կող Փրկչին եւ թղխեաց ջուրն արիւն
 ճշանակ մկրտութեան եւ հաղորդութեան . անդ է աջն
 Յովսէփայ Արեմաթացոյն, որ պտտեաց եւ թաղեաց
 զՏէր . անդ է եւ շիւ իւզայն, զոր արհնեաց Տէրն եւ ետ
 ի ձեռս Առաքելոցն, որովք հիշանդք առողջացան եւ մե-
 զաւորք արդարացան, որպէս պատմէ Սուրբն Մարկոս
 թափիչ եւ աւետարանիչ . անդ է եւ բովանդակ նշխարքն
 Մկրտչին, զոր Յովհաննէս աւետարանիչն եհան ի Հրէաս-
 տանէ ի յԵփեսոս, եւ Փերմելիանոս եպիսկոպոսն երեւր ի
 Կեսարիայ, եւ Սուրբն Ղեւոնդէս Սրբոյն Գրիգորի պար-
 գեւեաց, նոյնպէս եւ Սրբոյն Աթանազիոսեայ, որ եղբայր
 էր Մարիամայ, մօր Վրթանիսի եւ Ռատակիսի . անդ է եւ
 աստուածարեալ Սուրբ արքայն Տրդատ եւ աստուածաբե-
 տականն Գրիգոր զուարթունն, որոց տուաք հրաժանս զի
 յամենայն գնացս ճանապարհաց իւրեանց, ուր եւ հանդի-
 պեսցեն, նշխարք սրբոց առանց ամենայն հակառակու-
 թեան ամենայն ոք մասն պարդեւեացէ նոցա, որպէս եւ
 մեք զրազուկս նրկուց Առաքելոց պարգեւեցաք եւ այլ անթիւ
 մասունս . վստն որոյ յետ մեր վեհագոյն հրաժանեացս Հա-
 յոյ հայրապետին կայ իշխանութիւն, զոր ինչ եւ կամեսցի
 ըստ առաքելական կանոնացն կապել եւ արձակել ի յեր-

կինս եւ յերկրի . աւրհնեալքն ի Հայոց հոյրապետէն
աւրհնեալ եղիցին ի Քրիստոսէ եւ ի սրբոց Առաքելոց եւ
ի մէնջ եւ յամենայն սրբոց, եւ բանադրեալքն ի նմանէ՝ ի
նմին կայսցեն մինչեւ զգլխացին, և հրաման հանէ Հայոց
հայրապետն ի Հայս եւ ի Հռոմս, ի Վիրս եւ յԱղվանս,
յԱսորիս եւ ի Պարսս ի ծովէ մինչեւ ի ծով եւ ի գետոց
մինչեւ ի ծագս աշխարհի եւ ի գրունս Ռբախտին :

Այս գիր միաբանութեան և սիրոյ և հաստատ հայրե-
նադրութեան ի հետ Հայոց գրեցաւ հրամանաւ մերով
Կոստանդեայ կայսեր եւ Սեղբետորոսի պապի ի մեծ
սիւնհոգոսիս և ի տօնի սուրբ Առաքելոցս յատին լեզուաւ
մակագրեալ եւ արքունական մատանեաւ մերով կնքեալ
եւ ստորագրեալ . եւ գնաւասարն այսմ թղթոյ եւ միա-
բանութեան թուղթն ի հետ Տրդատայ եւ Սրբոյն Գրի-
գորի եղաք ի շաւրեւ արքունի . իսկ միւս գիրս փոխադրեալ
ատենադպրին Հացոյ Թադաւորին Տրդատայ մեծի,
Աղաթանգեղոսի, քաջ ճարտար գրչի և տարեալ ի Հայս
ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ յաւի-
տեանս . ամէն :

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ

ԴԱՇԱՆՑ ԹՂԹՈՅՆ

**Ջոր Կոտտանդիանու մեծ ինքնակայն Հռոմեայ և Ս. Սեդ-
րեստրոս Հայրապետն Հռոմեայ տուած են մեր Տրգաստ
քաղաքորին և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայրապետին :**

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ :

« Հալցէից գոհ-ցհար-տո'ւ-պարտեցիւ
եղև, ցծէր-տո'ւ-տառեցիւ թիւ » :
Բ. օրէն. ԼԲ. 7 :

**Արդարեւ ով որ կուզէ ու կրաղձայ ազգային պատմու-
թեան մը ստուգութիւնը քննելու և իմանալու, անշուշտ
առաջին փոյթը պիտի ըլլայ օտար ազգաց կարծիքական
գրութիւններուն տուած շփոթութիւնը մերժելը, եւ
մանաւանդ աշառութեամբ եւ կողմնասիրութեամբ**

գրուած խօսքերը հերքելու, և ապա ազատամիտ ողւոյ՛ պիտի քննէ զանի նոյն իսկ տղգային վիւերացեալ ժամանակագրութեան, որպէս զի նոյն ազգին արժանա-
հաւատ վկայեալ անձինքներէն մատենագրուած ու ստու-
գուած ըլլայ :

Որովհետեւ ամեն մէկ ազգ իւր տղգոյին վիպասանու-
թեան ու դիպուածոյք առաւել ծանօթացած կըլլայ
քան թէ օտարին, ըստ ասածին թէ « Սուաւել գիտէ
տխմարն ի տան իւրում, քան իմաստունն ի տան այլոյ,
ասոր համար եւ Ապմէթ մեկնիչ իբրաւունք ունեցաւ
Սուրբ Գրոց վրայով խորհրդածութիւն քնելու ժամանակ
(Յետուայ Ժ. 7.) այսպէս գրելու. « Յայն՝ որք վերաբե-
րին առ վիպասանութիւն իւրաքանչիւր ազգի կամ աշ-
խարհի, պարտ է անաւ այնոցիկ՝ որք են ի նմին ազգէ
կամ յաշխարհէ, բարոյասպէս համարձակեալ յայն կար-
ծիս, թէ նոքա լաւագոյն եւս տեղեկացեալ են իւրեանց
սեպհական անցից քան զայլ որ օտարազգի » :

Ուրեմն այն Ագաթանգեղոս անուամբ մեր եկեղեցական
մատենագրութեան վերջը գրուած ստուգապատում
Դաշանց թղթոյն վրայով անտեղի կարծիքական խոր-
հրդով եւ կողմնակցութեան կրիւք գրուածները եւ
գայթակղութիւնները կըմերժուին այս տեղ, և վաւերա-
կան գրութիւններէն արժանահաւատ անձանց հաստա-
տուելով՝ անոր ստուգութիւնը հաճելի պիտի ըլլայ ճշմար-
տասէր եւ ազատամիտ աղջայնոց, որում բարեմասնու-
թեանը համար կամ միւս յաւէտ անձնանուէր աղօթա-
րար առ Տէր Յիսուս Քրիստոս :

ՄՏՏԹԷՈՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ :

ՏԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

Այս Դաշանց թուղթը անժխտելի երդմամբ հաստատեցին իւրեանց մէջը Արատանդիանոս Կայսրն Հռովմայ եւ Տրդատ թագաւորն մեր եւ սուրբն Սեդրեւսորոս հայրապետն Հռովմայ եւ սուրբն Գրիգոր լուսաւորիչ Հայրապետն մեր (1), երբ որ հոգեւոր փառաւաղարուծեամբ սիրակցութիւն եւ խնդակցութիւն կրնէին՝ անձամբ իսկ տեսութիւն ընելով միմեանց հետ ի Հռովմա։ Վասն զի կուրախանալ կայսրն Արատանդիանոս հոգեզուարճ ցընծութեամբ՝ Տրդատ թագաւորին նորահաստապո հաւատացեալ ըլլալուն վրայով։ նոյնպէս Տրդատ թագաւորն ալ կուրախանալ հոգեպարար բերկրանօք՝ Արատանդիանոսին քրիստոնէական հաւատով լուսաւորուելոյն վրայով։

(1) Գիտել տրժան է, զի այս Դաշանց թուղթս յետ ժամանակաց անհետացաւ կամ խաղախաւթաւ օրինակագիրների ձեռքով տեղ տեղ աղբայրուած եւ խաւգարուած է՝ տարադէպ յաւերածներ իւր մէջ ընդունելով, ինչպէս կիտարովանին տեւոյառադէս եւ Միքայէլ Չաւչեան (ի Պատմ. Հայ. հատ. Մ. էջ 10 եւ 643) եւ Ղուկաս Ինճեճեան (ի Հետիստ. Հայաստ. հատ. Գ. էջ 258 ի ծանօթ)։ Իսկ մեր այս աշխատութեան նպատակը՝ պիտի ըլլայ միայն հարազատ ընագորին տառգութիւնը հաստատել՝ ցուցանելով տրժանահաստ մատենագրաց վկայութեամբք, թէ կեղծիք չէ՝ այն, այլ՝ ճշմարիտ։

և երբևէ առաքելաբարձի և բաղնաջրին Սրբազան
Հայրապետներն ալ իրենց առաւածա՛յնց ժառանգե-
րան և չղերարգի աւետարանական բարոյ թեանց
պատգնական վարդապետներն, բնչոյն զրեն առաջա-
պատու ճառենադիրք :

Զայս կատարէ Ազաթանդեղաւ տանաբնակ Տրդա-
տայ. « Ապա իբրեւ ըստ զայս ամենայն, կեանք, մեծ
արքայն Հայոց (Տրդատ) », խորհրդ տանց ժամ շնոր-
հար՛այն այնպիկ, չանդերմեալ կազմէր տանց ընդ իւր
զրեն Արքեպիսկոպոսն Գրիգոր և զնորան պղին Ուր-
տակէս եպիսկոպոս և զՔրիստ եպիսկոպոսն զԱզաթանա...
Եւ ալ բազում մեծամեծօք, և եպիսկոպոսն չարարաւ
ընտիք զորան չանդերմ' խաղաց զնայր Սպարապետ
գաւառէ ի վարդաբնակարան բաղնաջրէ... Զոր իբրեւ ըստ
աստուածակորդ թագաւորն պատուով աթապոյն կո-
տանդիանոս, և Հայրապետն մեծ արքեպիսկոպոսն ալ
խաւրճամուտ Գրանն՝ որում անուն կոչէր Սեդրեւարոս,
որք մեծաւ սիրով պատիւ արարեալ ընդ առաջ ելանէին.
և տուեալ հանդիսս՝ շնորհ տանել ժամանակս ինչ անդէն
ի տիեզերական բաղնաջրին : Ապա զարմացեալ աստուա-
ծասէք կայսրն Կաստանդիանոս՝ հարցանելով զարքայն
Տրդատ, թէ զիա՛րդ ո՞րպէս առ քեզ եղեն Աստուծոյ
սքանչելիքն... : Վասն որոյ զարմացեալ կայսրն Կոս-
տանդիանոս, խոնարհեցուցեալ զանձն՝ անկանէր առաջի
սրբոյն Գրիգորի, զի օրհնեացի ի նմանէն. և բազում
վայելուչ մեծարանօք պատիւ արարեալ նմա, իբրեւ
խոստովանողի Փրիստոսի ըստ արժանաւորութեան
նորա » :

« Սոյնպէս և արքային Տրդատայ՝ իբրև եղբոր սիրելոյ սէր ցուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, մանաւանդ վասն աստուածածանօթութեան նորա առաւել, դաշինս կոէր ընդ նմա, միջնորդ կալեալ զհաւատսն՝ որ ի Տէր Քրիստոսն էր. զի անշուշտ մինչ ի բուն զհաւատարիմ սէրն ի մէջ Թագաւորութեանցն պահեսցեն. զի եւս քան զեւս առաւելագոյն արքայն Հայոց հաստատէր ի Յերրորդութիւն ի հաւատսն, պատմէր և վասն վկայիցն Աստուծոյ, թէ ո՞րպէս, եւ կամ զի՞նչ օրինակ վկայեցին . . . : Ապա յետ այնորիկ մեծարեալ լինէին դարմանօք մեծապատիւ շքեղութեան կարգօք յարբունեացն եւ յեկեղեցեացն, եւ ի պատուական իշխանաց քաղաքին. եւ մեծամեծ պատարագօք և երևելի պարգևօքն պատուեալ սիրով » . (Ագաթան. տիպ Վ ենետ. էջ 646-651) :

Տե՛ս եւ ընթերցիր Զենոբայ եպիսկոպոսի աշակերտի սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին մերոյ այս մասին ըրած պատմագրութիւնը (եր. 25. 75-92) : Խորենացի (Բ. ձդ) : Ստեփաննոս Ասողիկ (Բ. ա.) : Եւ աւելորդ մի համարեր լսել նաև Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսին վկայութիւնը, որ այսպէս ևս գրէ : « Յետ այտորիկ ապա զնացեալ եւս ընդ արքային Տրդատայ յԱստուածակարգ կայսրն Կոստանդինոս՝ թաղմօք իմն եւ նազելի եւ վայելուչ մեծարանք պատուէ զօրօք Հայրապետն իբրև գլխաւոր մարտիրոս առաջիանկանելով և աղօթօ նուիրականս եւ զբնութիւնս ի նմանէ հայցելով : Եւ այսպէս զնա պատուաւիրեալ եւ Տրդատաւ հանդերձ հանեալ յուխապատ կառս՝ մեծաւ շքեղութեամբ յուղարկէ զնա նապարհոյն » (տիպ Մոսկուայի յէջ 24) :

եւ երկու առաքելապատիւ եւ բազմարդիւն Սրբազան
Հայրապետներն ալ իրենց աստուածահաճոյ վաստակնե-
րուն եւ հոգեբուղիս աւետարանական քարոզութեանց
պտուղներուն վրայով կզմայլէին, ինչպէս գրեն ստուգա-
պատում մատենագիրք ։

Զայս կտուգէ Ագաթանգեղոս ատենադպէրն Տրդա-
տայ. « Ասլա իբրեւ լուսա զայս ավենայն, կըսէ, մեծ
արքայն Հայոց (Տրդատ), խորհուրդ առնոյր վասն հանա-
պարհացն այնոցիկ, հանդերձեալ կազմէր առնոյր ընդ իւր
զմեծ Արքեպիսկոպոսն Գրիգոր եւ զնորուն որդին Ռըս-
տակէս եպիսկոպոս եւ զմիւս եպիսկոպոսն զԱղբիւսիւս...
Եւ այլ բազում մեծամեծօք, եւ եօթանասուն հազարաւ
ընտիր զօրուն հանդերձ՝ խաղայր զնայր յԱյրարատ
գուհաւէ ի Վաղարշապատ քաղաքէ. . . Զոր իբրեւ լուսա
աստուածակարգ թագաւորն պատուակալ աթոռոյն կոս-
տանդիանոս, եւ Հայրապետն մեծ արքեպիսկոպոսն աչ-
խարհամուտ Դրանն՝ որում անուն կոչէր Սեդրեստրոս,
որք մեծաւ սիրով պատիւ արարեալ ընդ առաջ ելանէին.
եւ տուեալ հանգիստ՝ շնորհաունել ժամանակս ինչ անդէն
ի տիեզերական քաղաքին ։ Ապա զարմացեալ աստուա-
ծասէք կայսրն կոստանդիանոս՝ հարցանելով զարքայն
Տրդատ, թէ զիա՞րդ ո՞րպէ՞ս առ քեզ եղին Աստուծոյ
սքանչելիքն. . . ։ Վասն որոյ զարճացեալ կայսրն կոս-
տանդիանոս, խոնարհեցուցեալ զանձն՝ անկանէր առաջի
սրբոյն Գրիգորի, զի օրհնեցի ՚ի նմանէն. եւ բազում
վայելուչ մեծարանօք պատիւ արարեալ նմա, իբրեւ
խոստովանողի Քրիստոսի ըստ արժանաւորութեան
նորա » ։

« Սոյնպէս և արքային Տրդատայ՝ իբրև եղբոր սիրելոյ սէր ցուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, մանաւանդ վասն աստուածածանօթո՞ւթեան նորա առաւել, դաշինս կոէր ընդ նմա, միջնորդ կալեալ զհաւատսն՝ որ ի Տէր Քրիստոսն էր. զի անշուշտ մինչ ի բուն զհաւատարիմ սէրն ի մէջ Թագաւորութեանցն պահեսցեն. զի ե՛ւ քան զե՛ւ առաւելագոյն արքայն Հայոց հաստատէր ի յԵրրորդութիւն ի հաւատսն, պատմէր և վասն վկայիցն Աստուծոյ, Թէ ո՞րպէս, եւ կամ զի՞նչ օրինակ վկայեցին. . . : Ապա յետ այնորիկ մեծարեալ լինէին դարմանօք մեծապատիւ շքեղութեան կարգօք յարքունեացն եւ յեկեղեցեացն, եւ ի պատուական իշխանաց քաղաքին. եւ մեծամեծ պատարագօք և երևելի պարգևօքն պատուեալ սիրով » . (Ագաթան. տիպ Վենետ. էջ 646-651) :

Տե՛ս եւ ընթերցի՛ր Զենոբայ եպիսկոպոսի աշակերտի սրբոյն Պրիգորի լուսաւորչին մերոյ այս մասին ըրած պատմագրութիւնը (եր. 25. 75-92) : Խորենացի (Բ. ձդ) : Ստեփաննոս Ասողիկ (Բ. ա.) : Եւ աւելորդ մի համարեր լսել նաև Յովհաննէս Պատմարան Կաթողիկոսին վկայութիւնը, որ այսպէս կը գրէ : « Յետ այտորիկ ապա գնացեալ եւս ընդ արքային Տրդատայ Աստուածակարգ կայսրն Կոստանդիանոս՝ թաղմօք իմն եւ նազելի եւ վայելուչ վեճարանօք պատուէ՛ զօրրբ Հայրապետն իբրեւ զկենդանի մարտիրոս առաջի անկանելով և աղօթօ նուրբակոնս եւ զրհմութիւնս ի նմանէ հայցելով : Եւ այսպէս գնաւ պատուաւիրեալ եւ Տրդատաւ հանդերձ հանեալ յուկիսապատ կառս՝ մեծաւ շքեղութեամբ յուղարկէ զճառագործոցն » (տիպ Մոսկուայի յէջ 24) :

Եւս եւ մեր Շնորհալին Մերսէս գրէ (Ի Վ խապա . 360
եւ 370) ,

« Ըզկոստանդեայ դարձն լուեալ ,
Որ էր Հոռվնայ Թագաւորեալ ,
Յայն ճանապարհ զօրօք ելեալ .
Եօթանասուն հազար ընտրեալ :
Յառաքելոցն յաթու հասեալ ,
Սուրբ ոսկերացն երկրօղբեալ :
Ի յարքայէն պատուաւիրեալ ,
Հայրապետէն սիրով պատուեալ :
Գրիգորիոս վկայ եղեալ ,
Խոստովանող վերջնկալեալ :
Եւ զՏրդատ փառաւորեալ ,
Որպէս հրաշիւք փոխակերպեալ :
Քրիստոսական կրօնիւ խրատեալ ,
Եւ ի հաւատոս հաստատեալ :
Ի յուխտ դաշանց միաբանեալ ,
Թապաւորացն երկուց եղեալ » :

Այս սիրակցութեան եւ ուրախակցութեան մէջը
տակաւին մէկզմէկէ անձամբ եւ տեղով չի մեկնելով ,
միաբան եւ միասիրտ հաստատեցին այս Գաշանց
Թագի ը' հոգեւորական եւ քաղաքական իրաց և գիտութեան
ծոյ և գործողութեանց վրայով սահմաններ և օրէնքներ
դնելով : Վասն զի այն տեղ հանգիստացեալ էին գլխաւ
ուրապէս երկու քաղմարդիւն առաքելայաջորդ Արքա-
զան եւ գերընտիր Հայրապետներ , այսինքն սուրբն
Սեդրեստորոս Հայրապետն Հոռվնայ եւ սուրբն Գրի-

գոր Հայրապետն յներ. եւ երկու աստուածասէր եւ մեծահաւատ թագաւորք, Կոստանդիանոս եւ Տրդատիոս :

Այս ամենը յայտնի կերեւի ազատամիտ բանասիրաց առջեւը, երբ որ առանց կրից կարգալու ըլլան այն Դաշանց թուղթը՝ որն որ գրած է Տրդատ թագաւորի ատենադպիրն՝ ստուգապատումն Ագաթանգեղոս : Այս գրքին վերջը կը տեսնուի՝ եթէ հաւատարիմ գրիչէ օրինակուած ըլլայ, եւ եթէ առանց կողմնակցութեան տպուած ըլլայ :

Ապաքէն թող այս տեղս յայտնի երեւան ելլեն ճշմարտապէս եւ ստուգաբան վկայներնիս, եւ հաստատեն այս թուղթին ստուգութիւնը, մերժելով այլ եւ այլ կարծիքներն ու սխալ մեկնութիւններն :

Նաեւ սուրբ Վրթանէս աստուածարեալ Հայրապետնիս կը հաստատէ իւր այն թուղթին մէջ՝ որ գրեց իրեն եպիսկոպոսներովը եւ ազգիս նախարարներովը մեծին Կոստանդիանոսի որդւոյն Կոստանդ կայսեր, խնդրելով որ Տրդատայ որդին Խոսրովը Հայաստանի վրայ թագաւորեցնելու ջանադիր ըլլայ օգնականութիւն հասցնելով. որպէս զի Հայաստան ասլահով և ազատ միայ Պարսից բռնասուրութենէն և ուրիշ թշնամիներէ. վասն որոյ այսպէս գրեց. « Եպիսկոպոս Վրթանէս եւ որք ընդ նովաւ Եպիսկոպոսոնք եւ ամենայն նախարարք Հայոց մեծաց, Տեառն մերոյ Կոստանդեայ կայսեր ինքնակալի խնդալ : Յուշ լիցի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. և մի՛ տապեօ զաշխարհն քո Պարսից անաստուածից, այլ

օգնեայես մեզ զօրօք՝ Թագաւորեցուցանել զորդի Տրդա-
տայ զԽորով եւ այլն. (Խոր. Գ. Ե) :

Այսպէս ալ Դաշանց Թուղթին վկայութիւն եւ հա-
տաւորութիւն չի՞ մի մեր Եղիշ սուրբ վարդապետին
գրածը, որն որ Փոքր Թէոդոս կայսեր ուղղած է սուրբ
եւ երջանիկ կաթողիկոսն մեր Յովսէփ՝ ազաշեւով որ
օգնութիւն ընէ Հայաստանու Վարդանանց քաջամար-
տիկ զօրավարաց, որ քաջ արիութեամբ ախտեալն քրիս-
տոնէական հաւատոյ կային ընդդէմ Պարսից, եւ կը
տաղնապէին համայն ազգայինք մեր յայնժամ եկեղեցա-
կանօք եւ աշխարհականօք յերեսաց չարաչար խարդա-
խութեան ամենաթշուառ ուրացելոյն Վասակայ :

Ահա այս խնդրանայ Թուղթին եւ կայսերական կող-
մանէ քննութեանը մէջ կը յայտնուի Դաշանց Թուղթին
հաստատութիւնը. ինչպէս գրած է. « Յովսէփ, եպիսկո-
պոս քաղում եպիսկոպոսակցօք իմովր եւ ամենայն զօրք
Հայոց . . . առ մեծանունդ Թէոդոս կայսր, բազմացի
ողջոյն մեր առ քեզ » . եւ յետոյ յիշեցուցանել կուտայ
Դաշանց Թուղթը յիշատակարան անունով այսպէս. « Որ-
պէս մեր իսկ ունիմք զանսուտ յիշատակարանն գառա-
քինի նախնեացն ձերոյ » եւ այլն եւ այլն :

Այս խնդրանայ Թուղթը առ կայսրն Թէոդոս մատու-
ցանելէն ղյիի, սկսան քննելու յիշատակարան անունով
ցուցուած Դաշանց Թուղթը, որ ուխտ հաստատութեան
ալ կըսուէր. վասն որոյ սցսպէ՛ս գրուած է. « Եւ իբրեւ
յանդիման եղեն (հրեշտակք Հայոց) մեծի Թագաւորին,
եւ ընթերցան զգիր պաղատանայ Հայոց աշխարհին եւ
զյիշատակարանն նախնեացն, բազում մատեանք ի մէջ

եկեալ ընկերացան, որ զնոյն ախար հաստատութեան իններս
գտանէին » : (Նդիշէ. յէջ 54. 55 նոր տպ.) :

Այս տուգապատում Ղաչանց թուղթին՝ մեր Տէր-
դատ ուղքային գտնեաղպիւր Ագաթանգեղոսին խեղապէս
գրիչ ըլլալը կը հաստատէ Մովսէս Խորենացի աւոր
վարդապետնիս : Արովհետեւ երբ կականի ծանօթութիւն
տալ երանելի Նունէի վրայ, որ սրբոյ Հովնիսիմեանց ըն-
կերներէն մէկն էր (որ քրիստոնէութիւնը համարձակ եւ
անվեհեր քաղաքելուն համար՝ Առաքելունի ալ անուանե-
ցաւ), վկայութիւն կը բերէ Ագաթանգեղոսէն՝ ըսելով.
« Չոր համարձակիմք ստել (Նունէ) Առաքելունի եղբայր,
քարոզեաց ի կղարջաց սկսեալ առ դրամբք Աւանաց եւ
կասալից մինչև ի սալմանս Մաղթեաց, որպէս ուսուցանէ
քեզ Ագաթանգեղոս » (Բ. գիրք. Պրակ. 44) :

Սոյն այս վկայութիւնը՝ որ կը բերէ Ագաթանգեղոսէն
Խորենացի աւոր վարդապետնիս, բնաւ չեմք գտնար
Ագաթանգեղոսի ընդհանուր պատմութեանը մէջ, այլ
միայն կը կարդամք անոր գրիչէն ելած Ղաչանց թուղթին
մէջը : (Տե՛ս Ագաթ. երես 340. տիպ Կոստանդն.) :

Այս տեղը թէ որ մէկը իւր կարծիքը հաստատելու
համար քաշ, որ երկու թաղաւորք քաղաքական իրաց
համար զաշնակցութիւն ըրին իրարու հետ, եւ ո՛չ թէ
երկու հայրապետներն ալ իրենց մէջ պիտոյ Ղաչինք մը
դրած ըլլան, և այլն և այլն : Չկարծեմք, սիրելի ընթեր-
ցողք, որ այս երկու աստուածազօր և մեծահաւատ երա-
նելի թաղաւորներն միայն մարմնաւորները և քաղաքա-
կանը վայելչացնելու եւ հաստատելու փոյթ ունէին, եւ
կամ իրենց թաղաւորութիւնը ընդարձակելու և ապահով

ընելու կը ջանային, այլ մանուսանդ հոգեւորը առաւել կը ցանկային հաստատել : Ասան զի գիտէին ու քաջ սորված էին թէ՛ « Հոգի առաւել է քան զմարմին » : Եկեղեցւոյն Քրիստոսի առաւել փափագողը էին, և Քրիստոնէական հաւատոյ տարածմանը փոյթ ունէին . և քրիստոնէից ազատութեանը՝ սիրակցութեանը եւ միաբանութեանը ցանկացողը էին . արտաքուստ արքայական ծիրանեօք երեւէին, բայց ի ներքուստ առաքինութեամբ քրիստոնազգեաց էին : Ասան որոյ խորհրդակից ունէին այս երկու թագաւորները՝ Կոստանդիանոս և Տրդատ՝ իրենց հոգեւոր առաջնորդները, այսինքն՝ այն երկու Հայրապետները՝ ուրբն Սեղբեստրոս Հռովմայ, եւ սուրբն Գրիգոր մեր լուսաւորիչը : Ասոնցմով այն Պաշանց թուղթը առաւել հոգեւոր ուխտերով կնքեցին քան թէ քաղաքական դաշնադրութեամբ : Ահա ասոր համար այս վերնագիրը ունի այն Պաշանց թուղթը . « Թուղթ սիրոյ եւ միաբանութեան մեծի կայսերն Կոստանդիանոսի եւ սուրբ պապին Սեղբեստրոսի եւ Տրդատայ բագաւորին եւ սրբոյն Գրիգորի » :

Ուրեմն, ազատամիտ եղբայր, թող խելքերնիս առնէ ճշմարտասիրութեամբ՝ որ այս գաշնադրութիւնս միայն բուլաքական իրաց վրայով չէ՛ր, այլ հոգեւոր բրիստոնէականց եւ սիրակցութեամբ, եւ աստուածուհաճոյ բարեւոյաշատութեան եւ բրիստոսական անժխտելի և խոստովանելի հրամանին վրայով էր, որն որ տաստիկ կը պատուիրէ Քրիստոս սուրբ Աւետարանաւ . « Պատուիրանն որ տամ ձեզ, զի սիրիցէք զմիմեանս . որպէս սիրեցի եռ զձեզ, զի եւ դուք սիրեալիք զմիմեանս : Յնչում գիտապէս ամենեւ

բեան՝ եթէ իմ աշակերտը էք, եթէ սիրիցէք զմիմեանս»
(Յովհ. Ժգ. 34-35):

Նայէ՛ կարդա՛, ազգասէ՛ր ընթերցող, այն Դաւանց
Թղթին պատճառը, եւ հասկնա՛ս որ Քրիստոնէական
սիրոյն առիթովը հաստատուած է, և ոչ ուրիշ պատճառի-
համար, ինչպէս որ գրուած է. « Կամօք Աստուծոյ եւ
միջնորդութեամբ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Առա-
քելոցս և սոսկնայն Սրբոցս, երկոքին Ալքայքս և երկո-
քին Հայրապետքս եւ երկոքին ազգքս, Հռովմայեցիք եւ
Հայք, միաբան եւ միախորհուրդ հոռնաշունչ եղբարք
գրեցաք միմեանց, եւ ուխտս եւ դաշինս հաստատեցաք
յսուխտնդական ի միջի մերում ազալի մեռանց մայրի-
նչանիս Քրիստոսի, արխական Լատինացիքս եւ անյաղ-
թելի Թորգոմացիքս: Եւ յաղագս հաւատարմութեան
հաստատուն եւ անջրելի ուխտիս մերոյ, զահագին եւ
զանգին արիւնն Քրիստոսի ի մեզան խտնեալ՝ գրեցաք
Փրեքք միմեանց՝ արեւմտեան եւ արեւելեան ազգքս, որ
հաւատ եւ սէր եւ միաբանութիւն պարտիմք միմեանց՝
որպէս եղբայրացելոցն Քրիստոսի Աստուծոյ՝ ճգնելով
ի վերայ միմեանց մահու չափ, եւ մեռանելով յօժարու-
թեամբ ի վերայ միմեանց, սիրելեացն՝ սիրելի, եւ
թշնամեացն՝ թշնամի լինելով »: (Ագաթ, 334. տիպ
Կոստ.) :

Ահա այս Ագաթանգեղոսէն առնելով կը գրէ Յովհան-
նէս վարդապետ՝ մականուանեալն Վանական՝ իւր
Հարցմանց ճառին մէջ, եթէ « Զորեքին Կոթա (այս է՝
սուրբ Սեդրեւորոս Հայրապետն Հռովմայ, եւ սուրբ
Գրիգոր Հայրապետն մեր, եւ երկու արքայք՝ Կոստան,

դիմանաւ եւ Տրդատ) Քրիստոսի ոտքտակն իմելան խնայնեալ՝ գրեցան եղբարք » :

Ասոր նման կը վերայնն եւ այլ երկու Պատմի Հիմնիւ, Վարդան Բարձրորդայցին եւ Կիրակոս Փանծակեցին, որք յիշեալ վանականի աշակերտներն էին : Ասոնցմէ առաջինն կը գրէ « Զոր (այսինքն՝ զհաւատալն Կոստան՝ զիմեղսի Քրիստոս) լուեալ Տրդատայ եւ սրբոյն Գրիգորի՝ չողան առ իմ եօթանասուն հազար հեծելաւք՝ եւ եղին զաշնադիրք միմեանց . . . : Եղին երկու արքայքն եւ երկու պապքն՝ Գրիգոր եւ Սեդրէստոս՝ դաշն ուխտակեալ եւ մեռանել ի միմեանց մերայ : Զգիր ուխտինս՝ փսնէ ի գրեթե թային յահաւոր խորհուրդն » (ի Պատմ.) : Եւ երկրորդն իւր՝ անոր համաձայն . « Քնալ եղև իմա (այսինքն՝ արքայն Գրիգորի) ընդ մեծ ի ողբալին Տրդատայ ի Հոռվմ ի տեսութիւն նշխարաց սրբոյ Առաքելոցն՝ Պետրոսի եւ Պօղոսի, եւ մեծի թագաւորին Կոստանդիանայի եւ սրբոյ հայրապետին Սեդրէստոսի՝ դնել ուխտս եւ դաշինս ի մեջի իւրեանց » (ի սեղրանե Պատմ.) :

Հիմա այս վկայներուն տուած հաստատութեանը նայիմք, եթէ Մխիթարեանց տալած Աղաթանգեղոսի վերջը այն Գաշանց թուղթը վերցնելուն նայելով՝ ըսենք թէ շինծու է եւ անտեղի, եւ այլն :

Մխիթարեանք ամլամայ կամօք կողմնադաշնութիւն ընելու երբեմն սովորեցան . վասն որոյ հշմարտութիւնը կամ լռութեամբ ծածկելու փոյթ ունեցան, եւ կամ վթին ու երկդիմի բառերով նաեմացուցին : Ինչպէս ըսենք թէ որ այս ստղտանելի խոհեմութիւնը չընեն՝

ազնաբաթիւննին ու հանգստութիւննին հարկու ախտի կոչանցնեն, եւ հաճելի չերեւան ախտի Փրորականտայտ ժողովոյն առջեւ և անոր երեքտատան կարգինալներուն ներկայութեանը :

Աղէկ գիտեն Մխիթարեանք, որ այն Գաշանց թուղթին մէջը քանի մի պարբերութիւններ կան, որոնք անհաճոյ երեցած են Փրորականտայի նորանոր դրութիւններուն :

Գիտեն եւ՝ որ Լատիներէն թարգմանուած այն Գաշանց թուղթին օրինակը՝ որն որ Պիտա չորրորդ պատգէն վկայուած ու հաստատուած է, Միլանո Ամբրոսեան դքստանը մէջ աներանելի արդեւաւ կը մնար : Ատոր համար ընդարձակ կը գրէ Հռենալդոս պատմաբանը : (Հասար ժե) : Բայց այժմ գիտեն՝ որ նոյնը Խաղաղեանի թարգմանուած ու հրատարակուած է Եւրոպայի մէջ և հարկու կարդացած են Քարելեթի հեղինակէն թարգմանած Պերբալէյի եկեղեցական արամութիւնը, որուն մէջ յատուկ ընդարձակ ծանօթութեամբ կը հաստատէ Գաշանց թուղթը. (Հար. ա. գիրք է. համ. 48. երես 332-335. արտած Թուրանայի Յրենձայ մայրաքաղաքը յամի Տեաքն 1242) :

Եւ եւ չեն մի գիտեր Մխիթարեանք, թէ այս Գաշանց թուղթը Հռոմայոս Ալատիկանոս դրատան առաջին գրաւեա՝ Ռեյատտիդո Յուատինեանը՝ կը վկայէ Փլորենտեան ժողովոյն վտայ ըրած խորհրդածութեանը մէջ, որ ի Հռովմ տպուած է ի թուականին 1838 (երես 369), թէ այս Գաշանց թուղթը ձեռագրի մը մէջ մինչև հիմայ կայ : Ահա այս թուղթը Միներ Գաղղիացի քահանայ

Փարիզ տպած է՝ մեծին Կոստանդինոսի գարծոց կարգը, որով կը հաստատէ, թէ այն Դաշանց թուղթը՝ մեծին Կոստանդինոսի օրովը գրուած է ։

Գիտեն այս պատուելիները, որ սրբոյն Ներսէսի Շնորհալոյն ընդհանրական ու եկեղեցական գրքերնու մէջը ընաւին մերժելի ու ժխտելի բան մի չիկայ, բայց բոլորը եթէ հաւատարմութեամբ ապելու ըլլային, հարկաւ պիտի տայէին « Սահմանք Հաւատոյ » անուանեալ ճառօրէն գրուած ընտիր եւ ուղղափառ վարդապետութիւնը, եւ անոր հետը՝ եկեղեցւոյ Բաւնդութեանցը վրայ այն գղջաւիտ գրութիւնը ։ Ասան որոյ պատճառով մէկ դի ձգելով՝ եւ Շնորհալոյն ընդհանրական մատենագրութեանը անունը անգամ ծածկելով՝ կողմնակցութեան ու աջադութեան խորհրդով՝ անուանեցին այն տպուած մատենին անունը՝ « Նանակրանի Ներսէսի Շնորհալոյ, Գրիգորի կաթողիկոսի եւ Ներսէսի Լամբրոնացոյն » ։

Ասոնք բաւորը աջադութեան հոգւոյն թելադրութիւն կը համարուին, որ թէպէտ աշխարհի մարդկանց հաճելի կերեւնայ՝ իբրեւ գործ խոհեմութեան, բայց նաեւ ճշմարտութեան տեսնին Ստոռծոյ Ամենակալի՝ հը պարտաւորի (Սաղմ. ծր. 7-8 ։ Գաղ. ա. 10 ։ Եւ Սարգիս շնորհ. ի Մեկն. Յակ. բ. 1—ճառ գ) ։

Ահա այս ամեն աջադութիւնը եւ մարդկային սնդոսի երկիւղը մերժելով Չամչեան Հ. Միքայէլը, Դաշանց թղթոյն տառագրութեանը համար շատ վկայութիւններ յառաջ քերելով կը գրէ, ո՛ր է միայն Հայոց Պատմութեան բազմաշխատ գործին մէջ մատենագրելով (հատ. ա. երես. 642 մինչ ի 644), այլ եւ « Վ. ահման հուստոյ ոռղ-

դաժնաւորութեան ազգիս Հայոց » անուամբ՝ տղիդ դիտողութեամբ շարադրուած գիրքին մէջ անյապէս գրած է՝
 Դաշանց թղթին համար « Հայք կամակաւ մտօք ընդունին զայս թուղթ, որոյ եւ մեծ եւ անդրժեղի նշանակ տոյն իսկ է, զի Հայք յառեա զգուշութեամբ պահեալ են զօրինակ բազմոթ թղթոյ ի մէջ իւրեանց քան թէ Հռովմայեցիք, առ որս գոյր եւ օրինակ նորուն յառուրս Սեդրեստրոսի : Լատինք անհոգութեամբ կորուսեալ են զայն, իսկ Հայք ո՛չ միայն չեն կորուսեալ, այլ և զի մի արգեօք կորիցէ երբէք, առեալ տաքազրեալ են զնոյն, եւ ախուսալ են այսր անդի, եւ ամենայն Հայք որպէս ընդունին զմատեան Ագաթեղոսի քարտուղարին մեծին Տրդատայ, ընդ նմին և զայն թուղթ իբրև մօտն նորին ընդունին » (գլ. ե) :

Ինչո՞ւ համար անհոգացան եւ չեն հետեւիր մինչեւ ցայսօր այն Հռովմայ կորուստը գտնել, ո՛չ գահակալքն Հռովմայ, ո՛չ կարդինալքն Փորթականտայր, եւ ո՛չ ընկերութիւնն Յիսուսեան : Ասոր պատճառը անհոգութիւն չէ, այլ՝ յայտնի նախանձ : Վասն զի այն Ագաթեղոսին գրչէն ելած ստուգադատում Դաշանց թղթին մէջի քանի մը պարբերութիւնները՝ արդարեւ յետոյ եկած կարդինալներուն նախանձուիլ տուին, եւ անոնց թելադրութեամբ գրգռուեցան վերջին դարերու Հռովմայ գահակալները նոյն թուղթին կորստեանը վրայ ներքին համազմամբ ուրախանալու : Ահա այս տեղս քանի մը պարբերութիւններ դնենք : Նախ յայտնի կըլլայ սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի Հռովմայ գահին մէջ հրամանահան ըլլալը, որուն կը վկայէ կայսրն Կոս-

տանդիանոս յասելն . « Իսկ ի հրամանէ սրբոյ Լուսաւորչիս ազատեացին գերեալք , արձաղեսցին կապեալք , ղերծցին բանտարկեալք , պատառեսցին մուրհակք պարտապանաց . զատ և իրաւունք ելցեն յարքունուտ ամենայն որբոց եւ այրեաց եւ հայրենագրկաց : Ընդ որս եւ աղօթնութեան հրամանաւ Լուսաւորչիս առաքեցաք ընդ ամենայն աշխարհ իշխանութեան մերում ի սպանդանոցս եւ յատանին զենիւս , զի մի հեթանոսաբար լիցի խրախութիւնս » :

Անգանօր ի Հռովմ յայտնի եղաւ սրբոյ Հօրն մերոյ սրանչեկի հրաշագործութիւնը՝ ըստ վկայութեան կայսերն Կոստանդիանոսի . « Երեւեցաւ եւ յերկրի մերում հրաշք զարմանալի ի Հայրապետէս Հայոց , ևս և ի Թաղաւորէս : Քանզի ի դալն նոցա առ մեզ եւ յանցանելն ընդ ծովն յունական , առաքեցի ես եւ ժողովեցի զամենայն խեղս , զկաղս , զկոյրս , և զմիակողմանիս և զանդամաւոյծս , եւ զայլ ամենայն՝ որ նեղեալ էին ի պէսպէս ցաւս եւ ի տանջանս , եւ զայսպիսի ժողովեալքս հանի ընդդէմ սրբոյն Գրիգորի , զորս միանգամ բժշկեաց ըզնոսա զամենեանս սուրբն Գրիգոր աղօթիւք , մինչեւ զարմանալ մեր ամենեցուն ի վերայ ամենայնի՝ զոր արար Տէր նովաւ , և փառաւորեցաք զՔրիստոս զփառանորդիչս սրբոյ իւրոց » :

Մանաւանդ այն տեղ ակներեւ ամենեցուն փառաւորեաց Յիսուս Քրիստոս իւր կենդանի վկայ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ճգնողական վարուց հրաշալի մաքրութեամբ սրբութիւնը եւ երկնահանգոյն շքեղութիւնը : Երբ որ անմահ սրափարազին փրկարար խորհուրդը կը կատար-

լէր, այն տեղ անճառելի լոյս փառաց ծագեցաւ անոր
 վրայ, ինչպէս վկայեց սուրբն Սեդրեստրոս Հայրապետն
 Հռովմայ. « Մինչդեռ կայաք, կրօն, ի խորանին սուրբ,
 եւ գնահիրական աղօթան մատուցանէաք, ահա յանկար-
 ծակի լոյս անճառելի եւ անընտել ի մարդկեզէն բնութե-
 նէս՝ էջ յերկնից ի վերայ սրբոյ սեղանոյն, եւ աղեղնանը-
 ման օղօք եօթն կրկին կամար կապեցաւ ի վերայ սրբոյն
 Գրիգորի. եւ արփափայլ փայլմամբ հառադայթափայլեաց
 լոյս երեւաց նորա որպէս զդէմն Քրիստոսի ի Թաւօր :
 Իսկ մեք ամենեքեան ափշէաք՝ եւ ո՛չ իշխեալ հայել ի նա
 մինչեւ կատարեաց զսուրբ պատարագն, եւ ի փոքր մի
 փարատել շամամաղաւ աճալոյն՝ ապա իշխեցաք մօտել եւ
 օտալ նմա համբոյր ի սէր սրբութեան՝ ըստ օրինաց քրիս-
 տոնէից : Ապա ռսէ կայսրն՝ եւ ես Սեդրեստրոս .
 Ո՞վ երանելիդ ի հարա սուրբ Հայրապետ, որ անքուն եւ
 անհանգիստ կալովդ քո՝ նմանիս զուարթնոց երկնից, եւ
 անկերակուր կալովդ՝ գեր ի վերոյ գառնիս ամենայն
 հրեշտակաց : Արդ աղաչեմք զքեզ, Միւնդ անսասանելի
 ամենայն աշխարհի, ուսո՛ մեզ զհաւատոյ մերոյ զդաւա-
 նութիւն, եւ աղօթեա՛ վասն ամենայն աշխարհի, եւս
 առաւել վասն մերոյ թաղաւորութեան, զի խաղաղու-
 թեամբ եւ հանդարտութեամբ վարեցուր զկեանս մեր,
 եւս առաւել զտիեզերական իշխանութիւնս. եւ այս կե-
 նօքս վերին կենացն եւ երկնից արքայութեանն արթա-
 նաւորեացուք » :

Ապա այն կորուստը ալլովք հանդերձ չար ու վատ
 նախանձու հոգին պատճառեց, եւ անով՝ այն Բաշանց
 Թուզթը անբայտ ընելու փայթեր եղան. բայց ի՞նչ շահ

« Չէք ինչ ծածուկ՝ որ ո՛չ յայտ լիցի, ե ո՛չ գաղտնի՝ որ ո՛չ ծանիցի եւ եկեսցէ ի յայտ » (Ղուկ. Ը. 17) :

Տեսէ՛ք շար նախանձու դառնադառն պտուղը. յիշեցէ՛ք այն բարոյական առածը թէ՛ « Աստատես աչաց է նշոն՝ նեղիլ լուսով փայլման մերձաւորին : Բուռցն ազդէ Հանդուրժէ պայծառութեան լուսաւորին մեծի՝ յոր վաշխէն արծուիք : Բարիքն խնդակից լինին ընդ բարիս պիտոյ » . (Տար. առած. 38) :

Թո՛ղ նախանձու հոգին թելադրէ ու համոզէ հակառակասէր կամքերը յերանելեաց ի սրբոյ վկայեալ Ամենակալին Աստուծոյ առջեւը հաստատուած ու սաստիկ ուխտադրութեամբ կնքուած անանկ մէկ դաշնադրութեան թուղթ մը անհետ ընել եւ ի կորուստ մատնել :

Թո՛ղ կողմնակցութեամբ ու աջառութեամբ զարմաշալի լուրթեամբ մը բույսայայտ ճշմարտութեան դէմք դրայեն : Բայց դու ո՛վ ճշմարտասէր ընթերցող, տես թէ ո՞րպէս մեր բարեացապարտ ազգին՝ անոր յատուկ պաշտարանն Տէր Աստուած Ամենակալ՝ այն երանելի սրբոյ Գաշնադրութիւնը իրրեւ գանձարան սիրոյ եւ միտքանութեան անկորուստ պահելու համար՝ կարողացուցեր է անընդատ տպել եւ ընթեռնուլ մտառութեամբ, յիշելով մեծ Քահանայապետին մերոյ սրբոյ Հօրն Գրիգորի Լուսաւորչի հոգեւոր փառաց եւ շնորհաց առաւելութիւնը եւ անհամեմատ բարեմանութիւնները : Ինչպէս որ մեծահաւատ Մահտեսի Ճանիկ բարեյիշատակ Ամիրայն հոգեւիրական եւ աղգասիրական փոյթ ունեցաւ վերստին եւ տպել տալ յամի Տեառն 1824 ի պատրիարքութեան Կարապետ հոգեւոյս Սրբազան Արք եպիսկո-

պոսի նոյն Ագաթանգեղոս մատենանը՝ Դաշանց թուղթովը մէկ տեղ, որուն հին ձեռագիրը գտնելով Պալատցի իմաստասլերն Գէորգ պատուելին՝ ընտրելագոյն գաղափարներու հետ քաղղատած էր, և նոյնը յիշեալ մահտեսի Ճանիկ Ամիրային յանձնած մեծ իմաստ Գրիգոր պատուելոյն, որ այն ալ ամենայն զգուշութեամբ վերատինքննելով եւ տաքագրութեան սրբագրութիւնը ընելով՝ ի լոյս լնծայած է :

Արդ իրաւունք ունին ոմոնք հարցանելու, եթէ Յունաց լեզուաւ գրուած Ագաթանգեղոսի մատենագրութիւնը կայ եւ կը գտնուի Յունաց մէջ, ուրեմն ինչո՞ւ համար այս Դաշանց թուղթը անոր հետ չտեսնուիր ու չգտնուիր : Այս խնդիր արեւանաւոր :

Այս տարակոյրը կը լուծէ Եգիշէ սուրբ վարդապետ, նուա մատենագրութիւնը, որ ինչպէս վերը գրեցինք, կը պատուէ սրբոյ Ասորդանանց քաջ նահապակաց ժամանակը Յունաց կայսր Փոքր Թէոդոսէն օգնութիւն խնդրելու համար՝ եկեղեցականօք եւ աշխարհականօք նամակ գրելին՝ յիշեցնելով Նորին վեհափառութեանը յեշտակաբան հայննաց անուամբ այն Դաշանց թուղթը, որովհետեւ Յունաց կայսերական գրատունը մէջ յիշատակորան նախնեաց անուամբ գրուած ու պահուած էր :

Կտորայն ուրեմն մեր ազգին այն գրութիւնը, եւ թէ ո՞րոս կայսեր անոր վրայով ըրած քննութիւնը՝ կայսերական գրատունէն բերած մատենանկերով : Առաջինին համար գրուած է Վարդանանց կողմանէ խրկուած գրին մէջ. « Ուսլէս եւ մեք Բենիթը զանաւոր յիշատակաբանսն առաքինի նախնեացն ձերոց » : Եւ երկրորդ՝ կայսերա-

կան բնութեանը համար գրուած : « Եւ (իզմ) ընթեր-
ցան զգիր պաշտօնականաց Հայոց աշխարհին եւ ղ յիշատա-
կարանսն նախնեաց , բապում մատեանք ի մէջ եկեալ
ընթերցան , որ զնոյն ուխտ հաստատութեան ի ներքս
գտանէին » (Եղիշէ նոր տիպ Վ. Ենեա, գլ. Գ. Երես 55) :

Հիմա՛յ ստէ՛ց կիմանամք՝ որ Յունաց կայսերական
մատենագրութեանց մէջ՝ այս Դաշանց Թուղթը կը յի-
շատակուի ու կը գրուի յատուկ յիշատակարան նախնեաց
անունով : Թէ՛ որ Ագաթ անգղոսի պատմութեանը հետ
որոնեն՝ կարող պիտի չըլլան գտներու :

Իսկ թէ՛ որ յիշատակարան նախնեաց անունով ալ չգտ-
նան , անշուշտ պիտի ըսեն , թէ՛ այն մեծ հրկիզութեանը
մէջ միւս ընտիր ընտիր մատենաներուն հետ հոյ ճարակ
եղած է . որուն վրայով կը պատմեն այս Յոյն պատմիչ-
ները , Կեղրենոս միայնակեաց եւ Զոնարաս թէ՛ Կ. Պղ-
սոյ մեծ գրատունը Յունաց Զենոն կայսեր ժամանակը
պրեցաւ յամի Տեառն 476 , որուն մէջ այրեցան , կրսն ,
հարկաւ քսան հազար գրեանք :

Կը պատմեն եւս այս Յոյն պատմիչները՝ Զոնարաս,
Կեղրենոս , ու Կոստանդին Մանասէ , թէ՛ Իսաւրացի
Լևոն ամբարիշտ պատկերաւարտ կայսրը՝ երկուստեան
Չերմեանգ-կրօնաւորները այրելու համար՝ սուրբ Սոփիայ
անուն տաճարին մերձ եղած իմաստասիրաց բնակու-
թիւնը յանկարծ հրդեհել տուաւ յամի Տեառն 730 , եւ
անոր մէջ յիշեալ երկուստեան կրօնաւորները զոհ եղան
ճշմարտութեան համար , զոհ եղան նմանապէս երեք հա-
րիւր երեք հազար ընտիր մատենաները :

Հիմայ պիտի ըսենք , թէ՛ որ այն Դաշանց Թուղթին

ժրինակը յիշատակարան նախկեաց անունով՝ Յունաց մէջ անհետ եղած է, անտարակոյս այրած է միւս այնչափ հազարաւոր մատեաններուն հետ :

Թէ որ փոյթ ունին եւ կը ցանկան վերստին ձեռք բերելու իրենց կորուստը, կարող են թարգմանել տալ ի Հայկականէն ի Յոյն լեզու :

Ինչպէս կեսարու Պաղեստինացոց Եւսերիոս եպիսկոպոսին՝ եկեղեցական պատմաբանին Քրոնիկոնը (Ժամանակագրութիւնը) խոստում կորստած էր՝ կոմ սոյն վերոյիշեալ հրկիզութեանց մէջ, եւ համ անհոգութեամբ : Բայց մեր ունէինք ի Յունականէն ի Հայ լեզու թարգմանուած մեր սրբազան թարգմանիչներէն, որով թարգմանուեցաւ ի Հայկականէն ի Յոյն լեզու 43 տարի յառաջ. եւ այսպէս ստացան իրենց բազմաթիւնակեաց կորուստը :

Ասկից կը հետեւի՝ որ շատ անգամ անցեալ դարերու մէջ գրաւոր յիշատակութիւններուն եւ մատենագիրներուն կորուստը քաբազայ ժամանակներու մէջ աւերակներէ եւ անձեանքի խորշերէ բոլորեալ դարար երեւան կեղծ. ինչպէս դարապատումներէն, հասկոտութիւններէն եւ օրագիրներէն կը լսեմք ու կը կարդամք :

Ահա այս օրերս կարդացինք Վենետիկի Մխիթարեանց Բազմավէպ օրագրին 16 թիւը 15 Օգոստոս 1856, որուն մէջ նշանակուած է թէ՛ ի Հռովմ Զեզարիսի անուն Ռֆսին պալատին գիւմնի խորշերուն մէջը շատ հազար Լատիններէն լեզուաւ գրուած նստակ մը գտնուեր է, որն որ Լենտուլս-Պորլիոս Հրէատտանի կուսակալը թրկեր է Տիրերիոս կայսեր՝ Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ

ոքանջելի եւ զարմանալի տեսութեանը վրայով՝ անոր
ծանօթութիւն տալու համար :

Արդ՝ երանի թէ այսպէս բարեբաղդ ժամանակի մը
հանդիպէր, որ Լատինական կամ Իտալական լեզուաւ
թարգմանուած վերոյիշեալ Դաշանց թղթոյն օրինակ
ները՝ ծածկուած խորշերէն յայտնուէին ի ծանօթութիւն
ամենեցոյն : Այն ժամանակը՝ այս Դաշանց թղթոյն
վրայով սխալ կարծեաց մէջ յամառեալներուն միտքը
գուցէ համոզուին . որոց տացէ Տէր հոգի ճշմարտութեան
ի փառս պաշտելի անուան իւրոյ :

ՎԵՐՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ :

Ապա կնքենք այս տեղ փոքր ի չատէ խորհրդածու-
թիւննիս . Դաշանց թղթոյն ստուգութեանը վրայով .
ինչու որ որչափ մեր տկար մտաց զատուղութիւնը վերա-
հաս եղած էր, հաստատուեցաւ վաւերական վկայու-
թեամբք արժանահաւատ եւ ճշգրտարան ազգային մե-
տենագիրներուն :

Ուստի թէ որ մեր բարեմիտ եւ բանասէր հոգեւորա-
կանաց եւ աշխարհականաց հաճելի ըլլայ այս փոքր աշ-
խատութիւնս, պատիւն ու յարգը մեր անձին չի վերա-
րերիր, այլ յաւէտ մեր ճշգրտապատում մատենագիրնե-
րուն :

Դարձեալ՝ հարկ է մեզի ճանչնալ Աստուածային տեսչութեան մասնաւոր ու մեծ ամեծ շնորհացը այն գործողութիւնը, որն որ բարեպաշտ ազգիս լրութեանը վերայ մշտնջենաւորած ըլլալով՝ ժամանակ ժամանակ փոյթ ունեցեր են բարենախանձ առաջնորդները, ուսումնական պատուելիները և ազգասէր բարեպաշտ իշխանները ձեռք բերած եւ ունեցած նախնի սուրբ հարց գրաւոր արդիւնքները և հկեղեցական պատմութիւնները տպագրել տալ, զորոնք կը վայելէ սիրելի ազգիս լրութիւնը . եւ փառք գոհութեամբ հանդերձ կը վերընծայէ առ Տէր Յիսուս Քրիստոս Փրկիչն մեր, ճանաչելով եւ խոստովանելով զնոյն ինքն օգնականն ու պաշտպան իւր վերայ, որով զինքը երանելի կը համարի ըստ մարգարէին Դաւթի . « Երանի Ազգի՝ որոյ Տէր Աստուած օգնական է նմա » (Սաղմ. լր. 10) :

ՄԱՏԹԷՈՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ :

SECRET and NO FORN DISSEM

ԴԱՇԱՆՑ ԹՂԹՈՑ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆ ԻՒ ՀԵՐՁՈՒՄԸ

ԱՐԱՐ

Կ. Վ. Շահնազարեանց, միարան Սրբոյ Էրմիածնի եւ
Անդամ Խորհրդարանի Կ. Ճեմարանին Տեսադ Լազա-
րեանց, որ ի Մոսկվայ :

Քաղաքական և կրօնական մրրիկներէ ցանուցիր եղած
և ընդ մեռեալս համարուած ազգերուն աներևոյթ ոգիէ
մը կենդանարար փշում մը զգալով, իրարու մօտենալու,
յօդուելու, նորոգուելու և առջի կենդանութիւննին ստա-
նալու համար վսեմ ճիգեր թափելու տեսարան է եղեր
մեր դարը :

Մեր աղգէն ալ հազուադիւտ հասուն անձինք, մէկ
կողմէն Նախախնամութեան շարժող եւ վարող մատը
նշմարելով Արեւելքի իրողութեանց մէջ, միւս կողմէն

Ժողովուրդը իր թմբրութենէն արթնցնելու, ազիտութեան խաւարէն ազատելու, վերածնութեան եւ քաղաքակրթութեան ակնկալութեամբ աշուրնին դէպ ի Սուրբ Լուսաւորչի Աթոռ ուզղած ատենը, ահա Տէր Մատթէոս, Վեհափայլ Կաթողիկոսը, այս տարուան Մոսկվայի Ճորտքաց անուն օրագրի միջոցաւ (եթ. 237-244. 253-260) « Հաստատութիւն ստուգութեան դաշանց բոլորոց, զոր Երասանտիանոս մեծ ինքնակալն եւ սուրբն Սեդրեատրոս հայրապետն Հոռմայ տուա՞ծ են մեր Տրդատ քաղաւորին եւ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ հայրապետին » անունով երկու յօդուած կ'հրատարակէ :

Զգիտելով, ըսց ի սակաւուց, թէ այլ ընկերացազայ վրայ այս հրատարակութիւնս ինչ տպաւորութիւն ըրեր է, անոնց առջին ինչ արժէք ունեցեր է, փութամբ մերինը անկեղծաբար յայտնել. վասն զի այսպիսի յիշատակարանի մը մեր եկեղեցւոյ գլխէն վաւերականութիւն ընծայելը կրկին նշանակութիւն ունի, մանաւանդ մեր օրովը, երբոր ներսի եւ դրսի թշնամիք այլեւայլ լէզէոններու բաժնուած՝ Լուսաւորչի քրտամբ հաստատեալ եկեղեցւոյ անդամները, ոմանք Հոռմայ ցուպին առիկ պատասխարիլ կ'արողեն, այլք Փոտի քղանցից տակ հաւաքել կ'ջանան, ոմանք ալ Նոր աշխարհէն եկած նորակրօններուն պատուաստել կ'դիտեն, ամենքն ալ ամբաւ հոգեւոր եւ մարմնաւոր բարիք երազելով ու մեր ժողովրդը ղեանը խոստանալով :

Ինչ եւ վնի սլոց կարծիքը իրենց աղօթելու կերպին, ասդիէն անդիէն կրօնքի առուտուրով ինչք եւ պատիւ շորթելուն եւ հոգինին ուզած ճամբամբին փրկելուն նկատ

մամբ, մեր, թէ և նուազ փարդապետ եկեղեցւոյ Հայոց, որպէս զի Հերոդիանները նորէն չկաքաւեն ու գլուխ մը խնդրեն, դեռ քննադատութիւնս չսկսած, կայտնեմք և միանգամ առ յաւիտեան, թէ ըստ մարմնոյ Հայկայ որդի գլուխ, ըստ հուստոյ Լուսաւորչի ծնունդ, մեր եկեղեցին այլոց համեմատութեամբ մաքրագոյն եւ խաղաղասիրագոյն կճանաչեմք եւ քաղաքակրթութեան ու փրկութեան բոլոր պայմանները իր Վեջը պարունակող թէ փառաւոր կսեպեմք Լուսաւորչի, Սահակայ, Ներսիսի և Մեսրոբայ հետ դժոխք երթալ քան թէ Լեոնի, Փոտի և Լիւտերի հետ՝ արքայութիւն. և իբրեւ այսպէս, քրիստոնէութեան հիմն եւ հոգին սէր ըլլալով՝ կսիրեմք անկեղծաբար եւ անխտիր ամեն քրիստոնեայներ, ամեն յունադաւան, հռոմէական եւ բողոքական Հայեր, որոց ամեն հոգեւոր եւ մարմնաւոր բարեք կրարեմաղթեմք, այլ բնաւ չեմք վաւիսգիր, որ կրօնական միաբանութեան պատրուակաւ մեր եկեղեցին որ եւ իցէ եկեղեցւոյ ազաւ խին ըլլայ :

Ըստ որում 1,500 տարուան ազգային սրտմոլութիւնը, որ գրասեղանիա վրայ է, կվկայէ թէ այսպիսի միաբանութիւններէ մեր ազգը ծանրագոյն կորուստներ կրեր է. եւ այսուհետեւ ալ կրէ պիտի, եթէ նախնեաց ոմանց տկարամոռութեան օրինակին հետեի : Կրօնական դաւաճութիւնս տալէ ետեւ օրէ՞տք է քաղաքական դաւաճութիւնս ալ տալ, այո՛, վասն զի քրիստոնեայ և փարդապետ ըլլալէս յառաջ մարդ ստեղծուեր եմ, մանաւանդ հայ մարդ : Այդ իբրեւ Հայ կփափագիմ, որ ազգս ոչ միայն ազատ լըլար, այլ եւ իր հայրենիքին ինքնիշխան տիրէր,

քաղաքական հրահանգներով ծաղկէր, աշխարհաշինութեամբ իրացէր, զինուորական և ընտանեկան առաքելութիւններով նախանձելի ըլլար, մարդկութեան օգտակար անգամ եւ իր նախահօրը արժանաւոր ժառանգվերջապէս կրագեմադրութեամբ որ իր բազմաթափանցող ստրկութեան դարչութիւնը ճանաչելով՝ ինքն ալ ցանկար, որ յառաջ մարդկութեան նպատակին հովեմատ, ազատօրէն ապրիլ. վասն զի Աստուած զմարդ ազատ եւ ինքնիշխան տեղծեր է : Այս է ահա իմ քրիստոնէական եւ քաղաքական սկզբունքս . այսպէս ըլլալու են անշուշտ ամեն հարազատ Հայոց, եթէ կցանկան մեր ազգի վերանորոգութիւնը :

Գամբ մեր ինդրոյն : Տասը տարի յառաջ մեր ու մեծազաւատ Ամիրայի մը մէջ, 1824 թուին, Ազաթանդգեղոսի պատմութեան վերջը Պօլիս տպուած Դաշանց թուղթի, եւ ասոր նման շինծու բաներու վրայօք առարկութիւններ եղան, որ օրէ օր զայրանալով բաւական տարաձայնութեան տեղի տուին : Մեծապատիւ Ամիրան իր բոլոր կեանքը ճարտարապետական արուեստին նուիրած ըլլալով, եւ ըստ օրինակի այլ ճոխերու մեծազաւատութիւնը իրեն տեպհական ստացուած կարծելով, այլոց անեխը եւ անտեսանելի հաւատքը իր նիւթական և տեսանելի լարովը, չգիտեմ որմէ, չափելու ազատութիւնը ստացեր էր. թէ և մեծազաւատ Ամիրան հնախօսութեան, քրիստոնէական և քաղաքական պատմութեանց, ազգային և արտաքին մատենագրութեանց, եկեղեցւոյ ընդհանուր եւ մասնաւոր վարդապետութեանց, վերջապէս, հին և նոր լեզուաց կարեւոր եղած հմտութիւնները այլոց

աւշքով կարդացելը՝ այլոց խելքով ալ կանդէր, թէ այն
տպած Պաշտօնի թուղթը, Աւետարանի ակէս, վաւերա-
կան է և ընդունելի. մեք ալ թէ և կընդունէինք Տրդա-
տայ և Արամայանտի տաճարի մէջ քաղաքական դաշնադրու-
թեան մը գոյութիւնը, սակայն կանդէսնք, թէ այն տպածը
ստակալի սուտերու վիճ մըն է, թէ անիկայ ծայրէ ի ծայր
անձտունի և անհաւատարմի հանգամանքներու շղթայ մըն
է, թէ անոր մէջ պնդածի տող եւ բառ չկան, որչափ
վերաբերեալ, և, հետեւաբար, թէ և ներելի է Ամիրայի
մը ընդունիլ զայն իբրեւ նախնեաց հարազատ գործ, սա-
կայն պատմագէտ, հնագէտ, բանասէր, լեզուագէտ,
եկեղեցական աւանդութեանց հմուտ, և որ աւելին է,
ողջամիտ և ճշմարտասէր անձ մը, անոնց իր արժանա-
ւորութիւնը տարածելու ընելու ջկնար իբրեւ անխորհրդի
և նախնի դարերու յիշատակայրան ընդունիլ զայն ու ի
արահանջել հարկին, անոր վրայ յեռու :

Այս առարկութիւնը, ինչպէս իր բնութենէն կհետեւի,
զարդ հնադրական խնդիր մըն էր, որ Աթողիկոսի,
Անտիոքի, Պատրիարքի, նաեւ Եպիսկոպոսի ճարտարաստի
որդանան, ընդունելութեան կամ չընդունելութեան հետ
յարաբերութիւն չունէր, անոնց իրաւասութեան շրջա-
նէն թողտուլին զուրթ ըլլալով. սակայն մեծահաւատ Ա-
միրան մարդկային տրամաբանութիւնը անբաւական հա-
մարեղծի՝ այնպիսի տրամաբանութեան մը սիրեց հետեւիլ,
որ իրաւունքը միշտ զօրաւորին կուայ : Թիւրքաստան,
այս բանտարութեան յաւերժական անպատանաւորանը,
արդարեւ խելգրանէ հետէ ուրիշ տրամաբանութիւն չէ
էնչոյցք. ուր իրաւ ոյժը և փայլուն մեծապը ամենայն

Համարուելի են, եւ օրէնքը, իրաւունքը, նաեւ մարդկային արժանաւորութիւնը՝ ոչինչ։ Ըստ այսմ՝ տրամաբանութեան մեզի պէս նուաաստ եւ պանդուխտ վարդապետի, ճարտարապետի նման ճոխ Ամիրայի, որոյ ականճները մանկութենէ ի վեր ծառայեալ բաւերու սովորած էին, պատմական եւ հնագիտական խնդրոյ վրայով, դիմադրութիւն ընելը թերահաւատութեան անլուր յանցանք համարուելու էր, մինչեւ ժողով գումարել, յիշատակարաններ պատրաստել, պատրիարք, քարոզիչ, սեղանաւոր համախմբել, յուսալով, քրէական յանցանքս առանց պատասխանի լսելոյ, դատապարտել. բայց ժողովը, զիստեւ Կոստանտնուպօլսի պատուելի ուսումնականացը, Ամիրայի անկեղծութեանը ներհակ վախճան ունեցաւ։ Արդոյ եւ գիտնական պարզապէս Մկրտիչ Մովսէսեան, Զօրայեան, Աթոն Էֆէնտի, Գալուստ Կոստանեան եւ այլք անվեհեր համարձակութեամբ իմ կարծիքս պաշտպանեցին։

Այն ատենէն ի վեր կստուէր երբեմն երբեմն, թէ ճարտարապետեանները, որոցմէ մէկն էր Օրբիագիւղի քարոզիչ Տէր Մատթէոս արհին, սցփմեան վեհափոռ Աթոքիկոսը, պատմական եւ վարդապետական մտտեաններ կրբրեն Ամիրայի կարծիքը ուժակցնելու համար։

Այսպիսի առարկայից վրայ համարտաւեր հողւով խընդիր յարուցանելը լուսաւորեալ երկիրներու մէջ ձեռնհասներու միայն պահուած է. ուր համեառ բանասէրը նախապատիւ, նախարարի, ծայրագոյն սպարապետի, նաեւ պապի կողէն ծնած կարգինապի հետ ազատօրէն

վիճելու իրաւունք ունի, որ եւ մեծամեծ ու անպատմելի տղոջներ ուլ ունեցաւ՝ հիւանդոտ երեւակայութենէ հնարուած հաղարումէկ ամօթալի պատրանք երեւան հանելով, տգիտութեան և դիւրահաւանութեան կանգնած վիթխարի աշտարակներ կործանելով եւ քննադատութեան (կրիտիք) ջհաշով բանականութիւնը զինելով՝ այնպէս հնոց եւ նորոց գիտածներումէջ ճեմել տալով : Մեր մէջն ալ, եթէ չեմք ուզեր մարմնով իննեւտասներորդ դարու մէջ ոսպիլ ու խելքով՝ միջին դարու, այսպիսի խնդրոց քննութիւնը եւ լուծումը միայն ձեռնհաս ու սումնականներու թողլու էր և ոչ թէ անձեռնհաս ճոխերու կամ բարձրաստիճան անձերու, որ իրենց թիւը կարծիքը ոսկի հորթին կոթնցունելով՝ ամեն խնդրոց մէջ կենտունին, ամեն բան իրենց հաճոյիցը համեմատ կորոչեն, տաղանդը և աշխատասիրութիւնը կարհամարհեն, ազատութեան ու ճշմարտութեան ոգին կտրանեն, բանասիրութեան ձգտումը ու ճիգը կխղզեն, քննադատութեան և յառաջադիմութեան առջև թուժեր կկանգնեն ու մեր քաղաքականօրէն թշուառ աղղը հոգւով և մտք ալ կթշուառացունեն :

Այդէն տուօը տարի մեր վիճարանութեան վրայէն անցեր էին . ճարտարապետեանք գրաւոր բան մը չհրատարակեցին անոր վրայով, որ մեք ալ գրով պտտասխանէինք : Այն ինչ վէճը մեք մոռցած կհամարէինք, ահա Տէր Մատթէոս Աթողիկօսը կնորոգէ, որով եւ զմեզ ի սպասասխտնագրութիւն կստիպէ : Եթէ այս հրատարակութիւնը իւր Արքայնութիւնը կաթողիկոս ըլլալէն յառաջ ընէր, մեր հոփածաւութիւնը կանոնաւոր կեր-

պիս կրնար շարունակիլ և լուծուիլ մէկը զմիւր համո-
ղելով: այժմ, որինքը կաթողիկոս է, և մեր՝ վարդապետ,
քննադատութիւնը այլ կերպարան կառնու: Եթէ նորին
Սրբազնութիւնը կամի համանգամայն դատախազ և դա-
տաւոր ըլլալ, այսպիսի արտօնաւորութիւն չեմ ընդու-
նիր և ցվերջին բնիոն անոր դէմ դնելու պատրաստ եմ:
Առ այժմ ուղղութիւնը մեզ չներկեր առանց ակնկալե-
ապացուցի նորին Ահապատութեանը արքայի դիտա-
ւորութիւն քննադատել, և ընդդէմ: Հոյ գրագէտս: Իւր
Սրբազնութիւնը օրագրութեան անպարէզը իջնադով,
ամեն բանաւորի իրաւունք տուեր է իր արաւաքանաճ-
փառքը քննադատութեան տակ ձգել: Ահա պ, որ
կաթողիկոսի ու վարդապետի մէջ եղած տարակար-
թիւնը կճանաչեմք, ներկայ քննութիւնս ձեռնարկելով,
ոչ մեր հակութիւնը ցոյց տալու, ոչ ալ ողորմելի վիճա-
քանութեան հաճոյքը ունենալու համար յանձն կառնումք,
այլ վասնզի վարդապետէ և կաթողիկոսէ վեր մարդկո-
թեան իրաւունքը կճանաչեմք, և ամենէ վեր՝ ճշմարտու-
թեան նուիրական իրաւունքը, որոյ առջև խոնարհելու եմ
եւ կաթողիկոս եւ վարդապետ եւ ամիրայ եւ հրեշտակ:

Սրբազնագոյն Կաթողիկոսը Ս. Էջմիածնի արեւնաճոխ
գրատունը և Ռուսիական Հայաստանի այլ վանօրէից
գրադարկերը իր տեսչութեան տակը ունենալով, եթէ
հագար յիշեալ Դաշանց Թղթոյ, երկոտասաներորդ
կամ Ռեւիթոռեանց դարէն յառաջ գրած հարազատ
օրինակ մը գտնել և հրատարակել, անշուշտ, շնորհա-
կալութեամբ ընդունէինք պիտի իր հասարական փոյթը.
վասնզի անով մեր պատմութեան կառկածելի կետերէն

մէջը կլուսաւորեց, կամ թէ Ագոթանդեղեայ զատու
 թեան հնազոյն օրինակ մը, 700 տարի յատուջ գործ
 երեւան հանէր հանգերձ Գաշանց թղթոյ պատճենովը
 ասով ալ դարձեալ կարեւոր ծառայութիւն ըրած կըլլար
 անորային պատուութեանը, կամ զէթ տարած Գաշանց
 թուղթը քննութեան տակ ձգելով, և, անոր վաւերա-
 կանութեանը Զատուգոյութիւն գրեթէ յատուջ, ըզէր
 թէ անոր ալ կատարները նախնեաց հարազատ գործ կե-
 րելին, օրերը ի յետնաց ներմուծեալ, ասով ալ իր ճշ-
 մագոտանէր հոգւոյն հրապարակական վկայութիւն մը
 տալով կըլլար: Այս քանոններէն և ոչ մէկը ըրած՝ մէկէն ի
 մէկ կաթողիկոսական կոնգրակով մեր գրողիսաց ընդու-
 նելութեանը առաջարկեց պնդիախառասակայօգ գրուած
 մը, որ խոսու ի խոսուն վերապակաց ամբարտակ մըն է
 որպէս հայերէն ոճը ծայրէ ի ծայր բորոտ է, որպէս պատմա-
 կան հանասութիւնները ամեն տողի մէջ կարգազգի աչ-
 քին կզարնեն, որպէս մէջ տնկաւոր գործածուած Գաղղիե-
 ռէն, Թիւրքերէն, Թարարերէն, Աջարերէն բառերը
 որոնք Ագոթանդեղեայ դարուն համեմատութեամբ
 շատ նոր են և անոր հարազատութեանը դէմ կըողորեն
 կարեթի՞ է դիւրաւ յանձն առնուլ մեր լուսաւոր դարուն
 մէջ այսպիսի շօշափելի և զգալի պատրանք: Հոսքաւօր
 է, առանց ծողր ըզլալու, նաեւ կաթողիկոսի մը ըսել
 « Առէ՛ք Ռեյիթուեանց պատրանքը, եւ կերէ՛ք իրեւ-
 Լուսաւորչի գործ »: Եթէ ամեն Հայ՝ Կոտորանտին Կա-
 տակեցիէն սկսեալ մինչեւ Գերապատիւ Հասունն, ա-
 մենց միաձայն ընդունին զայն իրեւ նախնեաց հարազատ
 յիշատակարան, մեր նուաստութիւնը տակաւին բողբոթ

պիտի ամենուն ցուցիմ թէ անիկայ խարդախեալ է. թէ և 1091 եպիսկոպոսաց, կաթողիկոսաց, ամիրայից, պապից, կաթողիմարաց կնքովն ալ վաւերացուած ըլլաց, վասն զի ըստ համարիմ Թովմայի պէս յամրհաւածաւ ու երբէք չորայնալ, քան Պետրոսի օրէս զիւրաւ հաւատարեւ տած անոցն ուրանալ :

Նշախ այս հաստատեմք, որ Ագաթանգեղոսայ պատմութեան հեազիր օրինակներէն, այսինքն թուէ 700 տարի յառաջ գրուածներէն, եւ ոչ մէկը այս Բաշանց թուղթը կազարեւանէ : այսպէս է Պարիտի գրատառն օրինակը, որ Հայոց ԶԳ. (703) թուին Գրիգոր քաղաքը գրուած է : այսպէս է նաև Վ. Ենեռկի ԶԳ. Թ. (799) թուին Դերջան գրուածը : այսպէս ալ Ըղլաւու եւ Ս. Էջմիածնի, Ստյ. Երց. տաղէմի և այլ գրատանց հեազիր օրինակները, որոնք մեծ արարածու կաղաքակեն, թէ այս Բաշանց զիւր մետասաներորդ գարէն յառաջ անծանօթ էր Հայոց Երկրորդ Վ. Ենեռկի Մխիթարեան Հարքը յանկապէս կրկայեն Գաշանց թուղթի խանգարուած ըլլալուն : այսպէս գրելով 1835 թուին տպած Ագաթանգեղոսայ պատմութեան յառաջարանին մէջ, եր. 14, « Յաւնկայի » էր և քննեցուած մի հարազատ և անխորհրախ գրեալ « իսկ խանգարելոյն գայեղիկ զրդոյ դաշանց, ունեւ ի հին » եւ ի վիւերական Ս. օրինակիս Փարիզեան, յորում » չիք գիտկին, որպէս եւ ոչ ի Բ. օրինակն հնագիւր գրեալ » ի ԶԼԹ » : Ըսել է որ Մխիթարեան Ուխտն ալ այս Բաշանգրի խանգարմանը նկատմամբ մի եւ նոյն համոզումն ունի ինչ որ մեք : Անցնիմք ուրիշ կարևորագոյն գիտելեաց :

Սրբազնագոյն Կաթողիկոսը Ս. Լուսաւորչի Հոռմ երթալը, անոր Ս. Սեղրեստրոսի հետ անժխտելի երդմամբ դաշինք դնելը ապացուցնելու համար քանի մը Հայ և հայաւորներ քանի մըն ալ սղլազգի և այլսիրոն մատենագիրերու գիրք-ու համար եւ գլուխ ի մէջ կրերէ Ճուաքաղի 240 երեսը : Այլ որպէս զի արդոյ հասարակութիւնը աղէկ համոզուի, եւ ամեն բարեմիտ մարդ ականերեւ տեսնէ, որ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի հնարած անժխտելի երդմամբ դաշինք դնել խօսքը անոնցմէ եւ ոչ մէկուն մէջ կայ, և թէ մեր քանդիւղ մերժելու ստիժը ոչ կամակորութիւնէ ճշմարտութեան դէմ, ոչ ողի հակառակութեան, կամ ըստ Տէր Կաթողիկոսին անտեղի կարծիքական խորհուրդներ եւ կողմնակցութեան կիրք : Ասոր համար կստիպիմք նորին Բարձր Սրբազնութեան ցցուցած հեղինակներու ոչ թի երեսահամարը, այլ բուն խօսքը շարել հոս, որպէս զի ամեն հայագէտ կարդայ, խորհրդածէ, տրամաբանէ և եզրուանցունէ :

Ահաւասիկ Տէր Կաթողիկոսի ի վկայ բերած հեղինակներէն առաջինը, որ է Զենոբ : Այս մատենագիրը եր. 19³ կըսէ թէ իր պատմութիւնը Ագաթանգեղէն յառաջ գըրեր է . եր. 14 հարեւանցի ոճով այսչափ միայն կ'իստի, « Իսկ Եղիազար Եղեալ ի ճանստպարհին հանդիպեցաւ որբոյն Քրիստոսի և Տրդատայ . և խնդացեալ յոյժ դարձաւ զկրկնի նոցա մինչև ի Հոռմ քաղաք » . եր. 40 յաւելու միայն Տրդատայ համար խօսելով « Ի ժամանակսն յայնոսիկ լուր եհաս ի դուռն արքայի (Տրդատայ) թէ Կոստանտինիանոս կոչսրն հաւատաց ի Քրիստոս Աստուած . և զաղարեցոյց զհաղածանսն եկեղեցեաց քաջութեամբ » .

կալեալ պթազաւորութիւնն . Ապա խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ դնալ ի դուռն կայսեր վասն զնելոյ դաշինս իսպաղաքիս ի միշի » : Դարձեալ եր. 43 . « Եւ ինքեանք յառաջեալ զնացին , բազում աւուրց ծթեւանօք զանցսնէին , մինչեւ հասին ի Հոռոմ քաղաք . և անդ կացեալ սակաւ աւուրս՝ դարձան մեծաշուք պատուով » : Վերջապէս եր. 49 . « Այս ամենայն գործեցաւ ի գալ նոցա ի Հոռոմայ » : Ահաւասիկ տեժիտեղիք երդմանք հաստատեալ Դաշանց բոլորն Լրացանախանութի եւ Տրդատայ, Սեդրեւարտի եւ Լուսաւորայ մէջ : Արազնագոյն Կաթողիկոսի բերած առաջին և ամենակին վկան, որոյ չորս հասածներուն մէջ մեր և այլ ամենայն հայազէտք Կոստանտինոսի եւ Տրդատայ մէջ դրած իսպաղաքիսն դաշինքէ դատ ուրիշ յիշատակութիւն չեմք կարդար, այսինքնսն յայնպիսի դաշն, զոր մեր կռապաշտ Թազաւորները անկէ 400 տարի յառաջ, ըստ հարկին դրեք էին Հոռոմայ Հասարակապետութեան և կայսերայ, Պարսից, Վրաց և ուլ աղգաց հետ : Բուզանդարան, եր. 125 :

2. Տէր Կաթողիկոսը Զենօբէն ետկ Խորենացիի Բ. Գիրք, չորրորդ գլուխը յառաջ կրեքէ ի վկայութիւն անժրխտելի երդմանք հաստատեալ Դաշանց բոլորն : Այս պատկառելի հեղինակը բանադով՝ այսչափ ինչ միայն կը կարդամք հոն . « Ընդ հանգչեն Եսայից, արքայի Պարսից, ի պատերազմացն և ի գնացն Տրդատայ ի Հոռոմ առ սուրբն Կոստանտինոս » : Անկէ դատ ուրիշ բան չկայ Խորենացիի երեք գրոյ մէջ, այսինքնսն ոչ 79,000 զօրք Տրդատայ Հոռոմ երբայր, ոչ Ս. Լուսաւորի անոր ուղեկից բոլոր, ոչ Սեդրեւարտի անունը, ոչ ալ անոնց մէջ ան-

Ժխտելի կորստեք դարձնուիք : Զորքադր. և հինգերորդ դարուց մատենագիրներէն յէկէն իսկ Տէր Կաթողիկոսը մետասաներորդ դարու Ստեփաննոս Առողիկ պատմա-գրին կանցնի, որմէ, ինչպէս և վերոյիշեալ երկուքէն, աւսդ, իզուր վկայութիւն կինտուէ յապաղոյց անժխտելի երդմամբ հաստատուայ Դաշանց քրդոյն : Դժգաստութար աւնոր մէջն ալ Խորենացիէն տարբեր բան մը չեմք կարդար, որ ահա, եր. 51. «Այլ իցեալն Տրդատայ ԻՀոռն առ տորքն Կրտսանտիանոս նիւթէ չարիս Եապուհ իվե-րայ մերոյ աշխարհիս » : Ասկէ զատ այս պատմագրի մէջ այլ ակնարկութիւն չկայ ամենեւին, որ ինչ եւ իցէ կեր-պիւ Արթուրնագոյն Կաթողիկոսի բնարանին ձեռնառն ըլլայ :

Երեւի թէ Տէր Կաթողիկոսը Խորենացիի Գեղք Գլուխ Ե. բուն իմաստին ներհակ իմաստ կրնծայէ, որ եթէ գրուածին պէս կարդացուի ու հասկցուի, բոլորովին մեր համոզումը կայրդարացունէ. այդինքն է, քաղաքական դաշնադրութիւն մը Կրտսանտիանոսի և Տրդատայ մէջ, որոյ պայմանները հաւանականաբար պիտի ըլլային, 1. Հայոց Տէրութիւնը տարեկան հարկ մը տար Հռոմայեցւոյ. 2. անոնք ալ իրենց գորքովը պաշտպանէին Հայաստանը Պարսից դէմ : Ասիկայ յայտնի կերեւի որոյն Վրդանիսի, Լուսաւոր շայ որդւոյն, առ Կոստանտնուպոլս, Մեծ Կոստանտնուպոլսի որդին, գրած նամակէն, որ է այս. « Յո՛ւշ լիցի քեզ պայման հօրն քոյ Կրտսանտիանոսի, որ առ մերում քաղաւորին Տրդատայ (ուր Լուսաւոր չի և Սեդրեսարոսի անուններ չեն յիշուիր), և միտացեալ աշխարհն քոյ (իմա՛ Հայաստան) Պարսից անուստում ից :

այլ օգնեցես մեզ գործք թափափորեցուցանել զորդի Տէր-
դատայ զԽոսարով» : Կոստանտն Կայսեր արտոսխանը այս
նամակէն աւելի կհաստատէ մեր ենթադրութիւնը , վասն
զի անոր մէջ ուշադրութեան արժանի հետեւեալ տողերս
կկարդամք . « Օգոստոս ինքնակալ Կայսր Կոստանտոս .
Մեծի Միդանիոի եւայլն : Առաքեցի Ձեզ գոր յօգնա-
կանութիւն եւ հրաման քաղաւորեցուցանել մեզ զԽոսարով ,
զորդի արքային մերոյ Տրիտայ . որպէսզի բարեկորգու-
թիւն հաստատեալ , մեզ ծառայեալիք հաւատարմու-
րեամք » : Թո՛ղ արդ ամեն բարեկրով կամ թշնամի , բայց
ողջամիտ եւ հաջողիտ անձեր այս թղթակցութիւնը ուշի
ուշով կարդալէն ետեւ , լսեն անկեղծաբար թէ Հայոց
կողմէն ծառայութենէ զատ , ու Հռոմայեցւոց կողմէն զօրու
օգնականութենէ զատ ուրիշ բան կա՞յ արդեօք անոր մէջ :
Ինչո՞ւ ուրեմն Սրբազնագոյն Կաթողիկոսը անոր բուն
խմատին ներհակ իմաստ ընծայելով կյաւելու գրել այս-
պէս , եր . 240 , թէ « Այս սիրակցութեան եւ ուրախա-
կցութեան մէջը տակաւին մէկզմէկէ անձամբ եւ տեղով
ջի մեկնելով (կարդա՛ չմեկնելով) միարան եւ միատրտ
հաստատեցին այս դաշանց թուղթը հոգեւորական եւ քա-
ղաքական իրաց եւ դիպուածոց եւ գործողութեանց վրայով
սահմաններ եւ օրէնքներ դնելով . վասնզի այնտեղ հանդի-
սացեալ էին գլխաւորապէս երկու քաղաքացիք (առաջ մէկ
ստորակէտ կալակսի) առաքելայաջորդ սրբադան եւ գեր-
ընտիր հայրապետներ , այսինքն սուրբն Սեղբեստրոս
(մէկ ստորակէտ կալակսի) հայրապետն Հռոմայ եւ սուրբն
Գրիգոր (մէկ ստորակէտ կալակսի) Հայրապետն մեր .
(միջուկիտի տեղ ստորակէտ դնելու է) » եւ երկու սատուա-

Ճատէր եւ մեծահաւատ թաղաւորք, Աստուանդիանոս
 (կարգած Առաքանդիանոս, ըստ որում Աստիներէն անուն
 է եւ ամեն ազգի մէջ տէր գլուխ) եւ Տրդատիոս : Յան-
 կոյի էր տարաքէն որ նորին Ահապատութիւնը հաճէր
 ցոյց տալ թէ ուստի՞ (ըստ որում դաշնագրի մէջ այն-
 պիսի բաներ չկան) քաղեր է հոգևորական իրաց վրայ դր-
 ուած ասնմանկէր ու օրէնքները : Դարձեալ ինչպապա-
 ճառաւ Աւարտարոտին բազմադիւն եւ գերդնտիր ամա-
 կաններ կընծայէ : Մեր 14 էն աւելի Յայն եւ Աստին ին-
 ու նոր եկեղեցական պատմագիրքէ կարդացինք, եւ ոչ
 մէկուն մէջ այսպիսի փոյլուն ամականներ գտանք : Ազ-
 բեստրոս, արքայրեւ, զարկեչտ եպիսկոպոս մըն էր, որ
 շատ ծեր Հատկայ եկեղեցւոյ հովիւ կ'օրհուելալ՝ ամենե-
 լին նշանաւոր գործ մը չըրաւ, այսպէս է նաեւ Աբրու-
 Ֆէօրիի, Քրիստոնէութեան պատմագրի վրայութիւնը, և
 զոր ուզողը կընայ հոն կարդալ, Հատոր Ա. եր. 43 :

Արքազան Ապթոդիկոսը կ'աքունակէ «որոնք յայտնի
 կերեւին ազատամիտ բանասիրաց առջեւ, երբ որ առանց
 կրից կադդարու ըլլան այն դաշնաց բուրբը՝ (բաւթի տեղ-
 ստորակէտ վարելու է մեր ուղղագրութեանը համեմատ),
 որ գրած է Տրդատ թագաւորի ատենադպիրն՝ ստուգա-
 պատառն Ագաթանդեղոս : Այս գրքին վերջը կըտես-
 նուի՝ երէ հռատարիմ գրիչէ օրինակուած ըլլայ եւ երէ
 առանց կոյմնակցութեան տպուած ըլլայ : »

Ճաբարագի 237 երեսը կգրէ Արքազան Ապթոդիկոսը
 թէ Առաքանդիանոս եւ Սեդրեստրոս տուեր են այն Գա-
 շանց թուղթը Տրդատին ու Առաքանդիին, արդ եր. 241
 կգրէ թէ Ագաթանդեղոս գրեր է դայն : Այս կրկին հա-

կատարելիքներէն որս՝ն հաւատամբ որպէս զի սխալ
 կարծիք չունենամք, ծուռ մեկնութիւններ չտամք, մե-
 ճահաւատ լլլումք: Այամ թէ Ճանիկ ամիրայի տպել տու-
 ած դաշանց գիրը հաւատարիմ գրիչէ օրինակուած է՝ թէ
 չէ կամ առանց կողմնակցութեան տպուած է թէ՝ չէ,
 ի՞նչպէս կարեմք այս ընտրութիւնը ընել. որո՞՞ղիմեմք,
 որո՞՞ հարցնեմք անոր հաւատարիմ օրինակը ստանալու
 համար. մի՞թէ Արբազան Աթոռիկոսը իրեն էական,
 առայիկն և վերջիկն պարտք չսեպեր քուրքախօս, քաքարա-
 ղօղանջ, արաքաւալունայ, գաղղիսարարտ, միով բանիւ
 այս բարեւական բանդադուշանքին ջատագովութիւն գը-
 բելէն յառաջ, անոր անխարդախ եւ հայերէն ծրինակը
 տեղ մը գտնել ու հրատարակել, որպէս զի ամեն ողջա-
 միտ բանասէր անոր հարազատութեանը վրայ վստահե-
 լով՝ ընդունէր անկասկած իբրեւ նախնեաց արժանահա-
 ւատ յիշատակարան. մի՞թէ Արբազան Աթոռիկոսը
 չգիտէր, որ, եթէ Աստուծոտիանոս մերայեոց հետ այս-
 պիտի դաշինք դնելու լղլար, ատենադպիր ալ ունէր,
 նստար ալ, քարտուղար ալ, ու Ագաթանգեղոսին պէտք
 չունէր. մի՞թէ Արբազան Աթոռիկոսը չգիտէր, որ
 Հռոմայեցւոց դիւանագրութեան ոճը ծայրագոյն կատա-
 րելութեան հասեր էր Յգոտոտոսի եւ անոր յաջորդաց
 օրոյը. եւ այս ոճի գլխաւոր յատկութիւններն էին ճշ-
 տութիւն, պարզութիւն, համառօտութիւն, ինչպէս անոնց
 այլ տէրութեանց հետ դրած դաշինքէն կտեմնուի. ընդ
 հակառակն, իրմէ ջատագովեալք, անահաւատքաւ խօսե-
 լով, ոչ գիւնագրութիւն է, ոչ քաղաքական դաշն, ոչ
 խաղաղութեան ուխտ, ոչ արեւտրոյ սրտմանագիր, ոչ

մարգարէութիւն, ոչ պատմութիւն, ոչ աշխարհագրութիւն, ոչ վկայաբանութիւն, ոչ գուշակութիւն, ոչ յայտնութիւն, ոչ պարզեւագիր, այլ անճոռնի անդունդ մը, որու մէջ ամենայն բանի կտորներ կան եւ ամենեւին, ամբողջ բան մը չկայ, որու ամեն անուն կատաշաճի, բայց և ոչ մի անուն սեպհական :

Այս կարծեցեալ Դաշնագիրը կսկսի նախ յոգնակի թուով յանուն Ամենասուրբ Երրորդութեան, իբր կռակ կայսերական . քիչ մը վարը Եւսերիոս պապը Սեղբեստրոս կըլլայ (որ յայտնի վրիպակ է) . ապա Տրդատայ եւ Լուսաւորչի Հռոմ երթալու պատմութիւնը կընէ . անկէ ետքը անոնց ուխտագնացութիւնները, խրախճանքը եւ կոչուքը, ասկէ կցաթկէ յանցաւորաց ազատութիւն տալուն, ապա Խաչափայտի յիշատակութիւնը կընէ (որ դեռ չէր գտնուեր), Քրիստոսի արիւնը մելանի տեղ կը վարէ, և հեթանոսութեան օրէնքը կհաստատէ, այսինքն զսիրելին սիրել եւ զատելին ատել . Նոյեան տապանի շինութեան սլատմութիւնը կընէ, Սագաստան եւ Դելմաստան Հռոմայեցոց երկիր կդարձունէ, (որոց երբէք Հռոմայեցիք չտիրեցին), Տրդատ բոլոր Ասիոյ և տիեզերաց թագաւոր կկարգէ (ասոր նշանախեցն անգամ պատմութեան մէջ չկայ), Դարբանդ Հռոմայեցւոց տակը կընէ (որ Արաբաց օրովը այս անունը առաւ, այսինքն Կոստանտինոսէն 350 տարի ետքը), Տրդատայ որդի Խոսրովը օտար ծխով մը Կոստանտինոսի որդւով կը պսակուի, Բեթհեղէմ քաղաքը և Կապադովկիա Տրդատայ կտայ . հոս յոգնակին եզակիի փոխուելով, տեսիլք եւ յայտնութիւններ կապտմէ (թերևս Կոստանտինոս

յանկարձ մարգարէ ուկան հոգի տանելով), Սրշակունեայ
տնկումը, Հայոց զերութիւնը կգուշակէ, անոնց փրկու-
թիւն կխոստանայ իր ժառանգներէն (որոնք հակա-
ռակը ըրին), Լուսաւորչի Հոռմ գործած հրաշքը կը
սրատմէ ախտացելոյ վերայ. Կապիտոլիոնի մէջ վիշապ
մը կսպաննէ Սեղբասորոս, հատ մըն ալ Տրդատ կսպաննէ
միեղջերուի մի հետ (որ այն ատենը Հոռմ տեսնուած չէ),
զոր եւ Կոստանտիանոսին իբրեւ թիւնահարս՝ թիւրա-
կէս կընծայէ, Կոստանտիանոս ալ Տրդատայ կսպարգեւէ
Երուսաղէմէն Հեղինէի ձեռամբ բերուած խաչափայտը
(որ 10 տարի ետըր զանուեցաւ). իսկա Լուսաւորչի
չարչարանաց սլաւոմութիւնը կսկսի, Տրդատայ սիրահա-
րութիւնը կսկսուի. Կոստանտիանոսի քեռ դուստր հետ,
անոր խոզ դաւնալը, բժշկուիլը, հաւատալը, Հայաս-
տանի մեհենդից բնկտումը, գեւերու Կապիլից ծովի հա-
րաւակողմը Հայաստանէն փախչիլը (երանի՛ թէ իր խեւ-
քի ցնդելն ալ հոս յիշէր), Վրաց հաւատալը, Տրդատայ
ձօսկանաձիգ մենամարտութիւնը (որ Հոռմէն դառնալէն
յետոյ եղաւ), Կոստանտիանոսի Վանուր գետի ձախ
կողմը ըրած կռիւը եւ հոն լուսեղէն խաչ տեսնելը (այս
երեւումը Տիրեր գետի վրան եւ Հոռմայ մօտերը եղաւ),
Կոստանտիանոսի զրբխառոնեայս հալածելը, անոր բորո-
տիլը, Սեղբասորոսէն լուսաւորուիլը (որք ամենայայտնի
ստւո են, ըստ որում Կոստանտիանոս Եւսեբիոս եպիս-
կոպոսէն մկրտուեցաւ Նիկոմիդիա իր մեռնելու ատենը),
զոյնագինը կյիշատակէ (այսինքն խարաճ. այս տուրքը
այն ատենը դեռ չկար, ու Մահմետեանց գիւտ է, 400
տարի ետըր), Լուսաւորիչը, արգէն պատրիարք ըլլալով,

նորէն Սեղբեստրոսէն պատրիարք կձեռնադրուի (որոյ
 նմանը դեռ քրիստոնէութեան մէջ տեսնուած չէ), կըսէ
 որ անոր յաջորդները իրենց եպիսկոպոսներէն ձեռնա-
 դրուին (ասոր հակառակ Հայոց կաթողիկոսները անկէ
 ետեւ երկար ատեն Կեսարիա գնացին ձեռնադրութիւն
 առնելու համար, ինչպէս ամեն Հայ գիտէ), Լուսաւո-
 րիչը Սեղբեստրոսի գլխափոխոսն կկարգուի եւ հրամանա-
 տու Երուսաղէմայ, Անտիոքայ եւ Աղէքսանդրիոյ ալա-
 տրիարքայ (այս ալ հակառակ պատմութեան եկեղեցւոյ) .
 Լուսաւորչին անտեղի տղայական գովութիւններ կտայ,
 Կոստանտինոսին սերորէք կծառայեն . Սեղբեստրոս
 Լուսաւորչին կտայ Քրիստոսի փակեղբ եւ Պօղոս Պետրոս
 առաքելոց երկու ձեռուքները (թէեւ երկուքն ալ Հռոմ
 կմնան), պարգեւներ կուղարկէ Վարազայ վանքին, (որ
 դեռ չինուած չէր) . Ս. Յակոբայ վանքը Հայոց կտայ,
 (որ Խաչակիրներու ատենը Հայոց անցաւ) . Սեղբես-
 տրոս Լուսաւորչին կապելոյ և արձակելոյ կարողութիւն
 կտայ, (ըոր 20 տարի յառաջ ստացեր էր ի Կեսարիա
 Ս. Ղևոնդէն) և այլն, և այլն, և այլն :

Ահա այս Դաշանց թղթի բովանդակութիւնը, որոյ
 տարերքն են ծայրէ ի ծայր աղճատաբանութիւն . ահա
 այս ցուցանքաւոր Դաշանց թղթի ծուծը, որ, ինչպէս
 իր խառնամիկութոր ոճէն, իր նիւթոյ խառն իխուռն հո-
 ծութենէն կերևի, աւելի դեղին տենդով բախած ուղե-
 ղի ցնորք է, քան թէ ճարտար խաբերայի գիւտ . որ
 որչափ թանձրամիտ և ռամիկ անձերու զարմանք կսպառ-
 ճառէ, այնչափ ալ և աւելի՛ կիրթ ճաշակաց և վարժ-
 մտաց զգուանք : Գոնէ եթէ Բաղդասարի Խալիֆայից

Հազար և մէկ գիշերի զուարճութիւնը և բարոյականը
ընծայէր անիկայ, տակաւին, իբրև վէպ, մարդ, անգործ
ատենը, կարէր կարդալ : Այսուհետև իոյթ չէ, թէ Վե-
հաիայլ Աթթողիկոսներ այսպիսի դանդաղմունք իրենց
ծիրանեօքը կծածկեն . բարեբախտաբար ճաշակը և ըն-
տրութիւնը ուրիշ հեղինակութիւն չեն ճանաչեր, բայց
եթէ գեղեցկի, բարւոյ և ճշմարտի :

Սրբազան Աթթողիկոսը վերոյիշեալ երեք պատմիչնե-
րէն զատ չորրորդ մըն ալ ի մէջ կրերէ անժխտելի Ղա-
շանց թուղթը հաստատելոյ համար . այս վկաս է Եղիշէն :

1842 թուին Վենետիկ տսլած Եղիշէյի պատմութեան
մէջ շօտիեղի վրիպակներ և խանգարմանք պակաս չեն :
Անոր պատմական ընթացքի մէջ սրբապիսի՝ մատերով
խանգարմունք ընելու վկան ալ Առատանունուպօլիս տսլած
Թովմայ Արծրունին է . ուզողը կրնայ հոն կարդալ . եր-
89 : Բայց և այնպէս գիցուի վայրկեան մը թէ Եղիշէյի
գրուածը այնպէս անապական տպուեր է որպէս հեղի-
նակի գրիչէն յղացեր և ծներ է . այլ կա՞յ մի անոր մէջ
ուղղակի կամ անուղղակի ակնարկութիւն մը « Կոստան-
տինուսի, Սեդրեստրոսի, Տրդատայ և Լուստորչի մէջ ան-
ժխտելի երդմանք հաստատած Ղաշանց բողոքին » : Եթէ
կան այնպիսի հոգեւտեսք, որոնք սրբոյ Վարդանանց առ-
թէողոս կայսր գրած նամակին խորհրդական մեկնու-
թիւն տալու շնորհքը ունին, կամ անոր յայտնի իմաստին
տակ դատանի իմաստ երևակայելու ձիրքը ունին, մեր
բազմամեղ նուաստութիւնը այդպիսի ձիրքէ զուրկ է :
Խօսիմք յայտնապէս . միթէ այս հայերէն նամակը եթէ
հայերէն կարդացուի, տակաւին մեր համոզումը չափնոյ

արդարացունէ, այսինքն ինչ որ ըսինքսրոյն Վրդանիսի
առ Կոստանա գրած նամակին համար :

Նախ հարեանցի ըսեմք, որ յիշատակարան բառը ոչ
Հայոց, ոչ Յունաց, ոչ Հռոմայեցոց մէջ Դանսնց թուրք
կամ Ռախա հաստատաբեան չէ նշանակեր երբէք և չի
ալ կրնար նշանակել, ինչպէս Տէր Կաթողիկոսը կ'ընդէ :
Ով որ կամի այս բառի ճիշտ իմաստները իմանալ, թո՛ղ
կարգա Վենետիկ, 1837 թուին տարած Հայկազեան Բա-
ռարանի Բ. հատ. 359 երեսը : Ըսեմք երկրորդ՝ որ սրբոյ
Վարդանանց առ Թէոդոս գրած նամակին մէջ Կոստան-
տիանոսի, Լուստորի, Սեդրեապոսի անունները չկան
ամենևին : Ըսեմք երրորդ՝ որ այն նամակին մէջ գրած է
թէ Տրդատ Հռոմայ եպիսկոպոսապետէն Քրիստոսի հա-
ւտօքը ընդունեց (Եղիշէ. եր. 123), որ արշիտմենտու-
տիսիսոսարոս է, ապա թէ ոչ՝ Ագաթանգեղոսէն
սկսեալ մինչև Հ. Միքայէլ Չամչեանը, նմենն ալ ստեղծ
հանելու է, որոնք միասրան կազմուեն թէ Ս. Լուսաւորիչ
զՏրդատ հաւտօքի բերան, մկրտեց և հաղորդեց. այս
ալ յայտնի է, որ քրիստոնեայ ըլլալու համար ասոնցմէ
առելի պայմաններ չեն պահանջուիր Քրիստոսի եկեղե-
ցոյ մէջ : Ինչո՞ւ ուրեմն Սրբազնապոյն Կաթողիկոսը
այս տոնեաման վրիպակը յոնանելու կղարնէ և կճգնի մեր
անհամեմատ Լուսաւորիչը Սեդրեապոսի ոտքը տանող
ու անկէ կաթողիկոսութեան կրկին ձեռնադրութիւն
առնել տուող դաշնագիր մը հաստատել, որ մեր նախ-
նեայ բարոյաբան անծանօթ էր :

Ըսեմք չորրորդ՝ որ սրբոյ Վարդանանց առ Թէոդոս
ուղղած նամակը այն պայմանագիրերը կ'աւանդէ, զորս

մեր Թագաւորները Տրդատէն յառաջ դրեր էին Հռոմայի հասարակապետութեան և կայսերաց հետ, ապա մանագիրեր, որ մեր երկիրը Հռոմայեցւոց պաշտպանութեան տակ կղնէին, անոնց հարկ տալ յանձն կառնուին, անոնց գօրքը մեր երկրի մէջ կալահէին, որոյ անջրելի ապայոյցերն են Խորենացիի Գիրք Գ. Ժ. ԺԱ. Գլակ Զենոբայ՝ 40 և 41 երեսները : Ըսեմք վերջապէս, թէ սրբոյ Վարդանանց նամակը « Յովսէփ եպիսկոպոսս առ մեծանունդ Թէոդոս կայսր . . . որ խաղաղապէր մարդասիրութեամբ ձերով տիրէք ծովու և ցամաքի . և չիք որ յերկրաւորացս, որ ձերում անարգել տէրութեանդ ընդդէմ դառնայցէ : Որպէս մեք իսկ ունիմք զանստո յիշատակարանս (պատմագիր, արձանագիր, այլ ոչ բնաւ Դաշանց քուրք) զառաքինի նախնեացն ձերոց (և ոչ նախնեացն ձերոյ, այսինքն, Աստուածաբանութի), ունելով զԵւրոպէ անցիմք տիրեցին և Ասիացոց կողմանցն ի տառնակացն Սեբաց մինչև ի կողմանս Գաղերոնի . և ոչ որ գտաւ ստամբակեալ և ելանել ընդ ձեռն նոցա . և յայնչափ մեծ իշխանութեան՝ դաստակերտ մեծ և սիրելի զՀայոց աշխարհն անուանէին (դաստակերտ բառին մեկնութիւնը մէկը չկարաց տալ մինչև հիմայ, ըստ մեր գիտելոյ դաստակերտ այն աշխարհը կնշանակէ, որ թէև Հռոմայեցւոց դաշնակից և հարկատու՝ այլ Հռոմայ Յերակլոտի իրաւարանութեանը տակ չէր, կայսեր կամքէն միայն կախուած ըլլալով) : վասնորոյ և նախնին մեր Տրդատիոս յիշելով զառաքին սէրն Ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրոց՝ ապրեալ սնաւ յերկրիդ Յունաց . և ի ձէնք քաջա-

տիրնայ տիրէր Հայրենի աշխարհիս » և Սուրբ Եղիշէյի յաւելցուցածը « Եւ իբրեւ յանդիման եղեն մեծի Թագաւորին , և ընթերցան զթուղթ պաղատանայ Հայոց աշխարհին և գլխատակարանն նախնեաց , քննում մատնանք ի մէջ եկեալ ընթերցան , որ զնոյն ուխտ հաստատութեան ի ներքս գտանէին » Տէր Մատթէոսին հակառակ են :

Ողջամիտ և պատմագէտ անձեր « գառաքինի նախնեացն ձերոց , ունելով զԵւրոպէ անցին և տիրեցին և Ասիացոց կողմանցն » խօսքը կարդալով երբէք մեծն Կոստանտինոս հասկնալու չեն հարկաւ . որովհետեւ անիկայ Ասիոյ մէջ թիզ մը գետին չառաւ . ոչ ալ առաքինի նախնեաց բառերովը՝ Թէոդոս կայսեր նախահարքը հասկնալու են : Մեծին Կոստանտինոսի ցեղը Յուլիանոս ուրացողի մահուամբ վերջացաւ 363 թուին և յունիսի 26 ին . Թէոդոս ալ անոր հետ ազգականութիւն կամ խնամութիւն տնդամ չունէր ամենեւին՝ գոլով ինքը Կիլիկեցի Թէոդոս զօրապետի թողը : Կոստանտինոսէն յառաջ Հռոմայեցոց սահմանը Ասիոյ մէջ ինչ որ էր նէ՝ անոր օրովն ալ նոյնը մնաց , ոչ պակսեցաւ , ոչ աւելցաւ :

Եւրոսայէն Ասիա անցնող , և Հռոմայեցոց սահմաները Սերացմէ մինչեւ Գաղերոնի կողմերը ընդարձակող և Հայաստանի տիրող եղան Քրիստոսէ իբր 67 տարի յառաջ Լուկուլլոս , Պոմպէոս , Բենդիդիոս , Անտոնինոս , Կորբուզոն զօրավարները , որոնք սակաւ առ սակաւ ոչ միայն Եւրատայ ալ կողմը եղած Հայոց գաւառները չորթեցին , այլ և Արգարի օրովն ալ մեծ Հայոց վերայ տուրք դրին , Երվանդ Բ. օրովն ալ Միջագետքը խլեցին : Տրայանոս նորէն վտարանջեալ Հայաստանը

նուաճեց : Անկէ ետքը մինչև Տրդատայ հոր Խոսրովի օրը մեր երկիրը երբեմն ազատ Պոսայ Հռոմայեցւոյ լուծէն , երբեմն նուաճեալ . ամեն պատերազմէ ետեւ , ինչպէս ընդհանրական սովորութիւն է , դաշինք դրուեցան մերոց ու Հռոմայեցւոյ մէջ , ու այնպէս խաղաղական յարաբերութիւնները սկսան :

Տրդատ , իր հօրը մահուանէն ետքը , երբոր 261 թուին Յունաստան փախաւ , Լիկիանոս կոմսին , Կարոս և Դիոկղետիանոս կայսերաց դիմեց և ոչ թէ Կոստանտիանոսին , որ դեռ ծնած չէր (նա ծնաւ 272 կամ 274 թուին) . Տրդատ Դիոկղետիանոսէն , 286 թուին Հայաստանի քաղաքը կարգուեցաւ և ոչ թէ Կոստանտիանոսէն , որ 306 ին կայսր եղաւ : Տարակուսողը կրնայ կարգաւ Խորենացիի Գիլք Բ- 76, 77, 79 և 82 Գլուխները : Տրդատ ոչ թէ Կոստանտիանոս կայսր սէրը չիշերով Յունաստան փախաւ , այլ անկէ յառաջ եղած կայսրերուն , որոնք երբեմն Հայաստանի օգներ էին Պարսից դէմ . ուստի բնական տրամաբանութեամբ հետևեցունելու եմք , որ չիշտակարանք ետևեց , քաղաք մատակարարեցրը Կոստանտիանոսի ասեմներն չեն վերաբերիր , այլ անկէ յառաջ եղող Դիոկղետիանոս , Վորոս , Տակիտոս , Տրայանոս և այլ կայսերաց և զօրավարաց կվերաբերին , ըստ որում անոնք էին , որք Տրդատ թագաւոր դրին , զՀայաստան ազատեցին և դաշինք դրին Տրդատայ և այլ թագաւորաց հետ : Արովհետև չիշեալ նամակը Կոստանտիանոսէն յառաջ եղող Հռոմայ զօրավարները և կայսրերը կակնարկէ , անոր համար անհիմն է բաւորովին Վեհափառի չորրորդ փաստը :

Հոս տեղ կարևոր համարիմ չիշել Սրբազան Կաթո-
ղիկոսի մոռցած միւս ևս սրտամագիր, որ Արշակունեաց
օրովը մեր երկիրը կեցեր է ու այս դաշինքի քաղաքական
ըլլալուն կվերայէ : Այս պատմիչս է Փոստոս Բուզանդ :

Յոբիանոս կայսրը կնամարգութեամբ Պարսից հետ
խաղաղութիւն կընէ 363 թուին, Հայաստանի հինգ հա-
րաւային գաւառները անոնց կտայ և Հայոց Թագաւորէն
ձեռնթուփ կլինի. Ամիին Մարկեղոյին. ԺԵ. 9. Եւտրոպ.
Ժ. 17. որով և առի աճգանք Կոստանտինոսի և Տրդա-
տայ դրած դաշմնց ուխտը կստատէ : Պարսիկները Յունաց
այլ ևս Հայոց օգնելու կասկածը չունելով՝ Հայաստան
կարշաւեն, կապականեն, կքանդեն, շատ գերի և աւար
առած, ընդ որս և Տիրան արքայն, Պարսկաստան կը
դառնան : Հայերը Յունաց վաճառութիւնը և իրենց խեղ-
ճութիւնը տեսնելով՝ և Պարսից կրակապաշտութենէն
ու կաթաղութենէն ստկալով՝ վերստին Յունաց Թագա-
ւորին կղիմեն յանձն առնելով « Զի ծառայեցեն նմա
հնազանդութեամբ, և յինիցի նա ևոցա թիկունք օգնականու-
թեան՝ խնդրել յիշխ իրչնամեաց ևոցա. . . զոր իբրև լուա-
կայսրն զիբան զայնտիկ, մեծաւ փութով և բազում
սպառաաստութեամբ ի խնդիր ելանէր իրին հասելոյ և
օգնական և թիկունք յինէր աշխարհին Հայոց : Մանաւանդ
գի զուխտն յիշեալ զդաշնացն կոելոյ գերդմանցն հաստա-
տաթեան միջնորդութեամբ ի մէջ կացսրն Կոստանտինոսի և
ի մէջ Թագաւորին Տրդատայ եղեալ էր : Փոստոս Բուզանդ.
երես 54-55 :

Սուրբ Լուսաորչի և Տրդատայ ժամանակակից կամ
մերձաւոր ազգային վաւերական աղբիւրները անաչառա-

բար քննելով և անոնց մէջ անժխտելի երդմամբ կոտորան-
տիանոսի և Մեղրեստորոսի, Տրդատայ և Լուսաւորչի մէջ
հոգեւորական իրաց համար դաշինք դնելոյ և ոչ ամենաիղբը
ապացոյց մը գտնելով, անցնիմք արգ միջին դարու մա-
տենագիրներուն, որոց մէջ կլիչէ Սրբազան Կաթողի-
կոսը Յովհաննէս պատմաբանը և Ներսէս ԵնորՀալին
իրբն վկայք :

Նախ այս ըսեմք, որ Հայրապետ մը աստուածաբանից
ժողովի մէջ իր առաքելական աթոռը բաղմեալ՝ մէկ ձեռը
Ս. Գիրքը, Քուս ձեռք՝ եկեղեցւոյ սուրբ հարց վարդապե-
տութիւնը ունելով՝ եթէ հաւատոյ և կրօնի վերաբերեալ
պարզ խնդրոց վրայ, իր աթոռակցաց համահաճութեամբ
որոշում մը հրատարակէր, անոր հօտը պարտաւոր է զա-
նիկայ անհաժութեամբ ընդունիլ, միայն թէ այն որոշումը
Ս. Գրոց և եկեղեցւոյ վարդապետութեանց վրայ հիմնուած
ըլլայ : Բայց երբոր Հայրապետ մը, թէև մեծահամբաւ
և գիտնական, կրօնական խնդիրները մէկդի դնելով՝
գրականութեան, արտաքին գիտութեանց և արուեստից
աստլարէզը իջնայ, այնուհետև անիկայ Ֆիզիկայ վար-
ժաողեալէն, իբրև գրագէտ, մազի մը չափ տարբերութիւն
չունի . այնուհետև ամեն բանասէր կատարեալ արտա-
նութիւն ունի անոր գրածը քննելու, դատելու, և գտած
վրիպակները դատաւարտելու յանուն ճշմարտութեան,
յանուն բանականութեան, զորս ամեն բանաւոր էակի,
եկեղեցականի և աշխարհականի, անխտիր բաշխեր է
բնութեան Հեղինակը : Այսպէս է եղեր հին և նոր իմաս-
տասիրաց դատումը, այսպէս ալ ըլլալու էր հարկաւ :

Ըսածս օրինակաւ բացատրեմք . մեր կաթողիկոսաց

մէջէն Յովհաննէս Դրասխոնակերտցին գրեթէ երեք
 հազար տարուան Հայոց պատմութիւնը գրեր է . սակայն
 ինքը 70 , առ առաւելն՝ 100 տարի ապրեր է : Նա իր
 ժամանակի իրողութեանցը կրնար անձամբ հասու ըլլալ ,
 ստուգել և իր ըմբռնմանը համեմատ արձանագրել . բայց
 այս կերպիւ 50 կամ 100 տարուայ միջոցի իրերը հազիւ
 կարէր ստուգել , անդին 2,900 տարուան եղելութիւնքը
 քննելու ձեռնհասութիւն չունենալով , ըստ որում , դեռ
 ինքը աշխարհ չեկած , թոնոք պատահեր էին . այնուհետեւ
 կպարտաւորէր իրմէ յառաջ երեւցած մատենագիրներուն
 դիմել , անոնցմէ քաղել իր պատմելիքը , օրինակի աղա-
 զաւ , Խորենացիէն . սակայն այս ալ , անոր պէս , 100
 կամ 120 տարի ապրեր է և իր ատենի իրողութիւնքը
 կրցեր է ճշդել , իրմէ յառաջ անցածներու ստուգու-
 թիւնն ալ Մարիբասին , այլ քուրմերու և Հեթանոս
 մատենագէտներու վկայութեանը հաւատալով ընդու-
 ներ է . այսպէս իրարմէ փոխ առնելով կերթան , կհասնին
 մեր ու ամեն ազգաց պատմիչները մինչև անդիր աւան-
 դութիւնը , կամ , դիւցադուններու շրջանը :

Արդ , օրինակի համար , ենթադրեմք թէ Արեստսի
 Լիւդայուց , կամ Աժդահակ Մարի սպաննողը Տիգրանը
 չէր , այլ ոք էր . սակայն այս բանս Մարիբաս Նինուէի
 մատենին կամ՝ ուրիշի հաւատալով ընդուներ է , իբրև
 ճշմարիտ , զոր Խորենացին ալ Մարիբասին հետեւելով
 ընդուներ է . որոց հետեւեր են Կաղանկայտուացին , Ուխ-
 տանէսը , Յովհաննէս Կաթողիկոսը , Ասողիկը , Վար-
 գանը և այլք՝ իրարու հաւատալով : Համարիմք թէ մեր
 օրովը Աժդահակայ կամ Արեստսի օրովը դրուած հարա-

զատ պատմութիւն մը երևան ելլէր ու անոնց մահը այլ
օրինակ պատմէր, մի՞թէ ասով մեք պատմիչները նե՛ն-
գաւոր համարուելու էին, ոչ բնաւ, անոնց հաւատար-
մութիւնը և յարգը այնուհետև ալ անարատ մնալու էին,
անոնց մեծագոյն պակասութիւնը իրենց թերի քննադա-
տութեանը տալու էր, որ արգաթե հին ատենները շատ
դիւրին բան չէր:

Եթէ հազար կամ երկու հազար տարի յառաջ երկա-
թուղի, շողեհաւ, հեռագիր, կամ գոնէ կանոնաւոր
երթ և եկութիւն ըլլային այլ և այլ ազգաց և տէրութեանց
մէջ, անտարակոյս, շատ անցք տեղնիտեղը և ճշդիւ կի-
մացուէին և կարճանագրուէին: Եթէ հին ատենները
տպագրութեան արհեստը ըլլար, ու խրաբանչիւր մա-
տենագրի գործը իր ձեռամբը տպուէր, անչո՛ւշտ, այժմ
շատ մարդեր իրենց թանկագին օրերը տաժանելի քննու-
թեանց չէին ծախեր: Եթէ հիները նորերու չափ ըն-
տրութիւն և նրբախոյզ քննութիւն ունենային, և եթէ
դարչելի խարդախութիւնը անմեղութեան սրատրուակը
իր վրան առնելով՝ ճշմարիտ մարգարէից դէժ սուտ մար-
գարէներ չհանէր, ճշմարիտ Առաքելոց և Աւետարանաց
դէժ սուտ աւետարաններ չհանէր, (որոցմէ շատերը
դեռ այլ և այլ քրիստոնէից մէջ կ'պտտին, ինչպէս են
Գորոտոսակ, Աիրսկոսակ, Պօզոսի տեխիը, Ադամայ
տպաշխարութիւնը, Տիաթեկը, Քրիստոսի մանկու-
թիւնը, Օրհնութեան ճիւղ, Անթագչելի մատենանը,
Մանեայ շինած աւետարանի մեկնութիւնը և այլն և այլն
և այլն, որոնք Հայերէն ալ թարգմանուած են, ինչպէս
Սամուէլ Անեցի(ն կ'վկայէ). եթէ նենգութիւնը և պժգապի

չահասիրութիւնը ճշմարիտ հրաշխյ և մասանց հակառակ
աւատ հրաշք եւ մատուցը չկեղծէին, հարկաւ շատ մարդիկ
դժուարահաւատ չէին ըլլար այսօր, և շատ անգամ սու-
տէն ազատելու այլ ճար չգտնելով, անոր հետ ճշմարտու-
թիւնն ալ չէին մերժեր, ինչպէս Ղիտեր ըրաւ. այլ ըստ
որում թշնամին ամեն տեղ իր որումը ցաներ է, եւ
գրեթէ ամեն բանի մէջ շատ կամ քիչ խաբէութիւն
մտեր է, ի՞նչ ընելու եմք այսուհետեւ, հերքելո՞ւ եմք
ամեն բան իբրեւ խարդախեալ, քաւ լիցի. Փրկչի պա-
տուէրը, « քննեցէք զգիրս. մի ամենայն հոգոյ հաւա-
տայք », մէկ հատիկ ապահովագոյն ճամբայ կերելի մեղ-
ոչ տգիտաց պէս թանձրամիտ եւ դիւրահաւան ըլլալու
եմք, ոչ սկեպտիկեանց պէս՝ ամեն բանի վրայ կասկա-
ծոտ. մեք Թովմայի, Հայոց Աւաքելոյ, հաւաքըը ունիմք.
ով ինչ կուզէ թո՛ղ երդէ եւ սրատուիրէ, թէ՛ւ անիկայ
ամիրայ, պատրիարք, կաթողիկոս եւ հրեշտակ ըլլայ,
մինչև անձամբ չքննեմք, հասու չըլլամք, չհամոզուիմք,
հաւատալու տրամադրութիւն չունիմք, թէ՛ւ քիւր բա-
նադրանքի ալ շառաչիւն լսեմք :

Դառնա՛մք մեր կաթողիկոս մատենադիրներուն : Արդ
Տէր Մատթէոս Կաթողիկոսը վերոյիշեալ հինգ ազգային
մատենագրայ հետ զՅովհաննէս Կաթողիկոսն ալ վկայ
կկանչէ անժխտելի երդմամբ հաստատած Դաշանց քոյրին :
Ճուսքաղ. եր. 240 : Եթէ Երուսաղէմ տպած Յովհան-
նէս Կաթողիկոսը հարազատ է, ինչպէս որ կսիրեմք հա-
ւատալ. անոր մէջ այսպիսի վկայութեան եւ ոչ նշանախեց
մի կայ. անկէ զատ Պարխի գրատունը եղած ձեռագիր
օրինակներն ալ սչքէ անցուցինք, ինչպէս նաև Սէն-

Մարտենի գաղղիերէն թարգմանած Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ այս վայրկենիս սեղանիս վրայ է : Ահաւասիկ երուսաղէմ տպած Յովհաննէս կաթողիկոսի. եր. 26 այս նիւթի վրայով գրածը, « Յետ այսորիկ ապա զնայեալ եւս ընդ արքային Տրդատայ յաստուածակարգ կայսրն Կոստանտինոս, բազմօք իմն եւ նազելի եւ վայելուչ մեծարանօք պատուէ զսուրբ Հայրապետն, իբրեւ զհենդանի մարտիրոս՝ առաջի անկանելով և աղօթս նուիրականս և օրհնութիւնս ի նմանէ հայցելով. և այսպէս զնա սլատուածսիրեալ եւ Տրդատաւ հանեալ յոսկիսպատ կառս՝ մեծաւ շքեղութեամբ յուղարկէ զճանապարհայն » : Ասկէ զատ Յովհաննէս կաթողիկոսի սլատմութեանը մէջ, ոչ յառաջ, ոչ յետոյ, տող մը և բառ մը չկայ, որ այս դաշինքս հաստատէ : Այս սլատմութիւնը ոչ Լիւքսորի նշանագրով դրոշմած անդրիին կնմանի, որ մեկնելու համար Շամպոլիոնի հանճարին կարօտի, ոչ ալ Վանայ կամ Բիսութունի բւեռագիր ժայռերուն, որ Գօտֆրիտի տաղանդին կարօտի. Յովհաննէս կաթողիկոսը, ընդ հաւառակը, հայերէն է, Մեսրոբեան տառով դրոշմած է, եւ տասնամեայ մանկանց անգամ իմանալի : Արդ Նորին Սրբութիւնը, մեր կամ այլոց թիւր կարծիքը փարատելու համար, թո՛ղ հաճի իմացունել թէ անոր ո՛ր գլուխը, ո՛ր երեօը, ո՛ր տողը իրմէ ջատագովեալ անժիտեղի եղանակը հաստատեալ Դաշակոյ թուղթը կապացուցանեն : Թէեւ այդմէն իսկ վատահ եմ, որ անոր մէջ այսպիսի վկայութիւն չկայ :

Անցնիմք Ներսէս Շնորհալիին : Այս Հայրապետի բանաստեղծական հանճարը, սլարկեշտութիւնը, եւ

աստուածաբանական գիտելեաց մէջ ունեցած չափաւոր հմտութիւնը յայտնի են ամենուն : Զափաւոր ասացի, ըստ որում այսպէս է նաև Հայաստանի Հնախօսութեան հեղինակի և Միքայէլ Ասորի կաթողիկոսի կարծիքը անոր նկատմամբ : Իբրև հայրապետ, այո՛, Ներսէս Շնորհալին հաւատոյ խնդրոյ մէջ, վերը ըսածնուս պէս, վայելուչ հեղինակութիւն ունի, եթէ իր որոշմունքը յեցեալ ըլլան Ս. Գրոց և Ս. Վարդապետաց վրայ . այլ միթէ՞ իբրև վիպասան ալ նոյն հեղինակութիւնը ունի : Այն ատենը, առողջ տրամաբանութեան հետևելով՝ այս հեղինակութիւնը ոչ թէ անոր, այլ Մարիթասին եւ Քաղզէացի քուրմերուն ընծայելու է, ըստ որում անոնք են իր Վիպասանութեան աղբիւրը . Վհափառ կաթողիկոսը կմեռնէ՞ թէ ծուռ տրամաբանութիւնը ուր կտանի :

Շնորհալին, իբրև վիպասան, որ պատմութենէ վար իմաստ կընծայէ, եթէ անժխտելի երդմամբ Տրդատայ եւ Առաքանտիանոսի, Լուսաւորչի եւ Մեղրեսորոսի մէջ հաստատեալ դաշին վրայով բացարձակ բան մը գրած ըլլար, տակաւին ես ու ամեն բանասէր կատարեալ իրաւունք ունէինք զանիկայ ընդունելէն յառաջ, անոր բուն աղբիւրը գտնել և հարազատութեանը վրայ բողբոլին համոզուիլ . վասն զի Շնորհալիի և Լուսաւորչի մէջ ոչ հարիւր տարի անցեր են . ութ դարու մէջ ալ, խարդախ անձեր շատ բան կրնային բաջաղել Առաքանտիանոսի եւ Տրդատայ վրայ : Եթէ Շնորհալին ալ Դաշանց թուղթի վրայով որոշակի բան մը գրած էր, տակաւին մեր առաջադրութիւնը կհաստատէր, ըստ որում ինքը Խաչակրաց ատենը կասրէր . Դաշանց թուղթն ալ յատկապէս այն ատենի

շէնք է : Դժբախտաբար, Շնորհալին, վերը յիշած մատենագիրներուն պէս, Տէր Մատթէոս Կաթողիկոսի կարծեացը հսկառակ է : Բաւական է, հայերէն Բերաւ կանութեան մը կողերը քիչ-քիչ ծածկել, Շնորհալիի վիւսլասանութեան երկու տողի իմաստը անվթար հասկնալու համար, որ է այս. « Ի յուխտ դաշանց միարանեաց քաղաքացն երկուց եղեալ » : Ո՞ւր են Լուսաւորչի և Սեղբեսարոսի անունները ու անոնց անժխտելի երդմանք հաստատած դաշինքի տպացոյցը : Մի՞թէ երկու թագաւորաց մէջ դաշինք դնելէն կհետեւի, որ երկու հայրապետքն ալ դաշինք դրած ըլլան :

Շնորհալիի դարը (ԺԲ), որ Խաչակրաց Արևելք արշաւելու ստոնն է, որ ատեն արեւմտեան քրիստոնեայները ու Հայերը առջի անգամ զիրար կտեսնէին և իրարու կքնտանենային, Ռուբենեան հարստութեան ալ սկիզբն էր : Արեւմտեան քրիստոնեայները Արևելք բարեկամ քրիստոնեայ ժողովուրդ կիմտուէին, Հայերն ալ Մահմէտականներու եւ Յոյներու նենգութենէն ու կեղեքանքէն զղուած՝ նոր բարեկամ միտուելու պէտքը կզգային, մանաւանդ երբ իմացան այն ատենի Պապերու անկողար տիրապետութիւնը Արեւմտեանց վրայ : Այս ատենս է, անտարակոյս, սյն տպեալ կեղծ Դաշանց թուղթի բուն թուականը : Արգարեւ, ինչ դժուարութիւն կար այն խաւարամած ժամանակները, երբոր Հայաւտանը ալեկոծեալ, Հայերը տարագիր, գրակոնութեան լոյսը մարած, մատենաները ցանուցիր անձաներու, ծըմեակներու և քանի մի վանքի մէջ հազիւ դժուր ասպնջակա նութիւն կգտնային, եթէ քանի մի ոսովկ և շրակոտ ան-

Զինք Լատիները եւ Հայերը իրարու մօտեցնելու, եւ
 անտնայ փոխադարձ համակրութիւնը զօրացնելու մաօր
 աջօթիաի քարեպաշտական խորհուրդին մը հնարէին, եւ
 Լուսաւորչի աւ Տրդատայ պատկառելի տնուանց ընծա-
 յելով՝ տարզամիաներուն հաւաքուցունէին. այն խաւարա-
 մած դարերուն մէջ կրտեմ, որ 1,000 տարիէն ի վեր Հա-
 յատան եղած Քեղարզը Խաչակիրները նորէն Անտիոք
 կգտնային, որ 1,100 տարիէ հետէ Ս. Աստուածածնի
 Հիմնադրուակ եղած խորհիթը Պաղեստինէն գաղթեցու-
 նելով, ծոփու վրայ օղապարիկի պէս քաղցունելով, սրա-
 տերով, սիւներով, տանիքով եւ կահ կարասիքովը աճ-
 քողջ Խաղիոյ Լօրենտաօ քաղաքը կիջեցունէին: Թողում
 յիշատակել Պետրոս Առաքելոյ չորսամբողջ ձեռուրները,
 Յովհաննէս Մկրտչի երկու, եւ Անդրէաս Առաքելոյ երեք
 ամբողջ գլուխները, Քրիստոսի տաւն եւ չորս բեկունները եւ
 մէկ հարսզատ դաստոտակէն ծնած երեք անհայտզատ դաս-
 տաւակները, որոցմէ մէկին մեծահաւատ ամիրայի մը
 որդի ուխտի գնալով անցեալները, վասն մեր ամբառ
 մեզայ, հրաջը ալ տեսեր է: Համեստութիւնը կհարկէ
 զիս լռել հոս ուրիշ խայտառակութիւնները, որոց վրայ
 Մահմէտականք, Հրէայք եւ Օղայիդի վայրենիք անգամ
 կիմնդան. բայց զորս իբրեւ ճշմարիտ եւ հարազատ խել մը
 մեծահաւատներ կընդունին եւ կհաւատան: Ահաւասիկ
 այս խաւարաբեր դարու ընծաներն, որոցմէ մէկն է ան-
 չուշտ անժխտելի երդմամբ հատուտում. Դաշակց քաղաքը,
 որոյ հնարելուն կօծանդակէր մեծապէս մեր ու Հոռմա-
 յեցի Թաղաւորայ ըրած քաղաքական դաշնադրութեանց
 աւանդութիւնը:

Երանի թէ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսը խախտւած
առաջարկութիւնը զօրացնելու համար Կիրակոս Գ. ան-
ձակեցիի պէս ծանծաղամիտ արեղայի մը վկայութեան
չդիմէր . որպէս զի մեք ալ շատիպուէինք իր Սրբութեանը
յիշել անոր պատմած վանքի մը ծառայութիւն ընող արքու
գերեզմանի ըրած հրաշագործութիւնները, դեռ մը կնիկ ըլ-
լայր և Հայ մարգու մը հետ պատկոյիլը . եր. 195 . ձիկոտ,
ուղտերու, մեռելներու և քաղեայ պատկերաց խօսիլը . եր.
239 . և այլ ասոնց նման բաջաղանք : Յովհաննէս վանա-
կան եւ վարդան վարդապետները, երկուքն ալ թէ եւ
պարկեշտ և բանիբուն անձինք կերելին, այլ իրենց դարու
կնիքը, որ է դիւրահաւանութիւն և կրիստիան թերութիւն,
երկուքի ճակատն ալ դրոշմած է, ուստի և ոչ բոլորովին
արժանահաւատ : Մանաւանդ, անոնցմէ 100-150 տարի
յառաջ արդէն այս շինծու Դաշանց թուղթը հնարուած
էր և բոլոր Հայաստան պտտեր :

Տէր Մատթէոս, վեհափառ Կաթողիկոսի, յառաջ
բերած Հայ մատենագիրները յապացոյց անժխտելի եղ-
մամբ հաստատեալ Դաշանց քրոյն ընդ մէջ Կոստանտիա-
նոսի և Տրդատայ, Լուսաւորչի և Սեդրեատրոսի մի առ մի
քննելով եւ բոլորովին իր կարծեացը ներհակ գտնելով,
քննեմք այժմ նոյն Դաշանց գիրը իբրեւ հայ գրականու-
թիւն, իբրեւ պատմական յիշատակարան :

Փոյթ չէ ամենեւին եթէ սրբազան պապերէն եւ հոռ-
մէական կարգաւորներէն ոմանք ընդունեն են զայն, եւ
այլք մերժեն . հոգ չէ ամենեւին եթէ Պիոս Գ. զանիկայ
վաւերացուցեր ու Միլանի գրատունը դրեր է, եթէ Քա-
փէլլէթի քահանայն զանիկայ թարգմաններ ու Պէրքաւ-

Թէլի եկեղեցական պատմութեան մէջ հրատարակեր է, եթէ Մինէր քահանայն Պարիս տպեր է զայն, կամ Թէ Մխիթարեան Վ. Միաբանութիւնը չէ տպեր, ինչպէս Վեհափառ Կաթողիկոսը կգանգաթի : Փաղղիացւոյ, Գերմանացւոյ, Իտալացւոյ, Անգղիացւոյ գրականութեանցը հմուտ եղողները աղէկ գիտեն, որ Եւրոպայիք Հայոց, Յունաց, Պարսից, Արաբաց, Թուրքաց, Հնդկաց, Չինաց եւ այլ ժողովրդոց վրայ այնչափ առասպելներ երևակայեր, Թարգմաններ և տպեր են, որոց Թիւն անգամ չգիտցուիր : Եսկան խնդիրը հոս է, Թէ այս Գաւառաց Թուղթը Հռոմէական, Յունական, Բողոքական Հին կամ նոր, եկեղեցական կամ աշխարհական երևելի մատենագիրներէն ընդունուած է Թէ ոչ : Ահա խնդիրը ասոր ալ պատասխանը, որչափ ես գիտեմ, խոշոր երկաթագիր ՈԶ մըն է : Այս գիտուններս տակաւին հայ գրականութեան հմտութիւն չունէին որպէս զի իրենց փաստերը աւելի զօրաւոր հիմերու վրայ հաստատէին :

Մեղաւորս, որ Հայ եմ, եւ հայ գրականութեան սկզբնաւորութեանը, բարգաւաճութեանը, անկմանը և նորոգութեանը չափաւոր հմտութիւն ունիմ, չեմ կըրնար, եթէ չառաւ ուզեմ, այն Գաւառաց Թուղթը ընդունիլ իբրեւ հայերէն քարգանակութիւն նախնեաց : Ագաթանգեղոս. եր. 15 ինք զինքը հոռմայեցի եմ կըսէ, հռոմէական հայերէնի և յոյն դպրութիւնով վարժած. եր. 19 Տրդատայ երկրորդ անգամ Հռոմ գնալը կպատմէ և Կոստանտինուսի հետ ուխտ դնելը առանց Մեղրեատորոսի և Լուսաւորի անունները յիշելու : Իր պատմութիւնը հրամանաւարքայից գրերէ. եր. 15, 16 և 29 : Երևի Թէ Տրդատեան

Խապովի օրովն ալ կեցեր է նա Հայաստան . մանուկն
 Պրիգոր, կըսէ Տրդատի քով գնաց, որ Լիկիանոս կոմսին
 ապաւիններ էր . եր. 39 եւ 86 կըսէ որ Տրդատ անորմէ
 Թագաւոր պատկուելով Հայաստան դարձաւ . եր. 43
 (որով Խորենացիին հակառակ կեցէ, որ Տրդատայ Թա-
 գադրութիւնը Ղիտկէտիանոսի կտայ . Պիրք Բ. Պրոֆ
 ԶԲ.) . Հոխիսիմէ կոչսք նախ Հռոմայեցոց քաղաքէն էր
 կըսէ և քագակալ տոհմէ . եր. 109, ապա. եր. 119 Յունաց
 աշխարհէն, որով ինք իրեն կներհակէ ու յիշեալ կոյսի
 հայրենիքը տարտամ կմնայ : Անոնց թիւը 70 էր կըսէ,
 ընդ այր և ընդ կին . եր. 152, 159, 326, որոցմէ 37 հոգիք
 Հայաստան նահապտակուեցան, մնացեալ 33 ցրուեցան
 առդիս անգին : Հոս ըլլալու էր բնականաբար Նունէ կոյսի
 պատմութիւնը, զոր Սրբազան Աթոռիկոսը յումակէտս
 Ռաշանց թուղթի մէջ կպնտուէ : Աստուած զսուրբն Պրի-
 գոր Հայոց քարոզիչ կուղարկէ . Աստուած Հայոց Քա-
 հանոյրպետութիւն կպարգեւէ . եր. 568 . Հայերու ազատ
 և մխարան ընտրութեանը Պրիգոր մեր եկեղեցւոյն իբրև
 Աստուծմէ տեսիլքով յայանեալ Քահանայապետ կկար-
 գաի . եր. 591, 592 և 596 . որ Աեսարիա, այսինքն առա-
 ջին Հայոց մայրաքաղաքը երթալով՝ Քահանայական
 կարգի ցոթ թիւնը կառանայ . եր. 598 . 400 բիւր հեթա-
 նոս կմկրտէ . եր. 619 . 400 եպիսկոպոս կձեռնադրէ .
 եր. 634 . զՄիստասկէս, իբ որդին, Հայոց մեծաց հայրա-
 պետ կա՛մ կարողիկոս կձեռնադրէ : Տրդատ հանդերձ
 Պրիգորի . Առաքանտիանոսը տեսնելու կերթայ . եր.
 648 . Առաքանտիանոս դաշինս կռէ ընդ նմա (այս ինքն,
 ընդ Տրդատայ, եւ ոչ ընդ նոցա, այսինքն, ընդ Տրդո-

տայ եւ Գրիգորի) միջնորդ կաշկաւ զհաւատան : որ ի Տէր
Քրիստոսն էր զի անուշա միւն ի բուն զհաւատարիմ սէրն
ի մէջ բազաւորութեանցն պահեցնէ : Ազաթ անդեղոս
Տոլաւայ հրամանաւր կգրէ զայս ամենայն շոտ օրինակի
յունական ճարտարութեան, օրով եւ իր պատմութիւնը կը
վերջանայ :

Ազգասկէ աւելի յայտնի եւ արտգ վրայութիւն չկրնայր
բլար, զոր Ազաթ անդեղոս ատենադպիրը, իրրեւ ակա-
հատեա կազատէ, թէ Կոստանտինոս Տրդատայ հեռ միայն
դաշինք դրաւ քրիստոնէական հաւաքը միջնորդ յունեղով
երկոց բազաւորութեանց մէջ տէրը հաւատարմութեան պա-
հելոյ համար : Հոս ոչ Սեղբեստրոսի անուն կայ, ոչ
Լուսաւորչի, ոչ Քրիստոսի փրկարար արիւնը մեջանի
տեղ գարծ. ածելու լրբութիւնը կայ, ոչ ալ Արքազան
Ազաթ ոգիկոսի երեւակայած հոգեւորական եւ քաղաքական
իրաց եւ դիպումաց եւ գործողութեանց վրայով սահմաններ
եւ օրէնքներ դնելը : Ասկէ ալ ուղիղ տրամաբանութեամբ
կհետեւի, որ եթէ Ազաթ անդեղոսի պատմութիւնը
ճշմարիտ է, ուրեմն Դաշանց բազորը ստա է. ընդ հակա-
ռակն, եթէ Դաշանց բազորը Ագարանգեղոսինն է եւ ճշմա-
րիտ՝ ուրեմն իր պատմութիւնը ստա է. ըստ որում այս
երկուքիս մէջ եղած հակասութիւնը անմիաբանելի է եւ ամեն
քննող միտքի կզայնէ :

Ագարանգեղոսի պատմութիւնը յունարէն գրուած ըլլալուն
միայ տարակոյս չկայ. անոր յունարէն քննագիրը տալկաւին
կայ, անոր բոլոր օրինակներէն գտնէ մէկն անգամ այսչափ
փաղբի Դաշանց թուղթը չունի : Այս յունական բնու-
դիրս Մետափրաստիս ալ կյիշէ եւ Բողանդեաններու

Խապովի օրովն ալ կեցեր է նա Հայաստան . մանուկն
 Գրիգոր, կրտէ Տրդատի քով գնաց, որ Լիկիանոս կոմսին
 ապաւինեց . էր . եր. 39 եւ 86 կրտէ որ Տրդատ անորմէ
 թագաւոր պաւկուելով Հայաստան դարձաւ . եր. 43
 (որով Խորենացիին հակառակ կելլէ , որ Տրդատայ թա-
 գադրութիւնը Ղիովկեսիանոսի կտայ . Գիւրգ Բ. Գլուխ
 ԶԲ.) . Հոխիսիմէ կոչսք նախ Հռոմայեցոց քաղաքէն էր
 կրտէ և թագակալ տռնմէ . եր. 109 , ապա . եր. 119 Յունաց
 աշխարհէն, որով ինք իրեն կներհակէ ու յիշեալ կոյսի
 հայրենիքը տարտամ կմնայ : Անոնց թիւը 70 էր կրտէ՝
 ընդ այս և ընդ կին . եր. 152, 159, 326, որոցմէ 37 հոգիք
 Հայաստան նահապտակուեցան, մնացեալ 33 ցրուեցան
 առջիս անգին : Հոս ըլլալու էր բնականաբար Նունէ կոյսի
 պատմութիւնը, զոր Արքազան Կաթողիկոսը յումայէտա
 Բաշանց թուղթի մէջ կպնտուէ : Աստուած զսուրբն Գրի-
 գոր Հայոց բարոգիչ կաւղարկէ . Աստուած Հայոց Քա-
 հանաքապետութիւն կպարգեւէ . եր. 568 . Հայերու ազատ
 և միասնական ղեկավարութեամբ Գրիգոր մեր եկեղեցւոյն իբրև
 Աստուծոյ տեսիլքով յայանեալ Քահանայապետ կկար-
 գաւի . եր. 591, 592 և 596 . որ Կեսարիա, այսինքն առա-
 ջին Հայոց մայրաքաղաքը երթալով՝ Քահանայական
 կարգի ցոթիւնը կառանայ . եր. 598 . 400 թիւը հեթա-
 նոս կմկրտէ . եր. 619 . 400 եպիսկոպոս կձեռնադրէ .
 եր. 634 . զԱրիտասակէս, իր որդին, Հայոց մեծաց հայրա-
 պետ կաւ կաթողիկոս կձեռնադրէ : Տրդատ հանդերձ
 Գրիգորիւ Կոստանտինոստը տեսնելու կելլմայ . եր.
 648 . Կոստանտինոստ դաշին կուէ ընդ նմա (այս ինքն,
 ընդ Տրդատայ, եւ ոչ ընդ նոցա, այսինքն, ընդ Տրդու-

տայ եւ Գաղտրի) միեկորդ կարեալ զհաւատան , որ ի Տէր
Քրիստոսն էր , զի անուշա մինչ ի բուն զհաւատարիմ սէրն
ի մէջ բազաւորութեանցն պահեսցեն : Ագաթանգեղոս
Տրդատայ հրամանաւը կգրէ զայս ամենայն ըստ օրինակի
յունական ճարտարութեան , օրով եւ իր պատմութիւնը կը
վերջանայ :

Արգասկէ աւելի յայտնի եւ տարզ վկայութիւն չկրնար
ըլլար , զոր Ագաթանգեղոս ատենադպիրը , իբրեւ տկա-
նատես կազատէ , թէ Կոստանտինոս Տրդատայ հետ միայն
դաշինք դրաւ քրիստոնէական հաւատքը միեկորդ բռնելով
երկուց բազաւորութեանց մէջ տէրը հաւատարմութեամբ պա-
հելոյ համար : Հոս ոչ Սեղբաստրոսի անուն կայ , ոչ
Լուսաւորչի , ոչ Քրիստոսի փրկարար արիւնը մեղանի
տեղ գործածելու ցրտութիւնը կայ , ոչ ալ Արքազան
Կաթողիկոսի երեսակայած հոգեւորական եւ քաղաքական
իրաց եւ դիպումաց եւ գործողութեանց վրայով սահմաններ
եւ օրէնքներ դնելը : Ասկէ ալ ուղիղ տրամաբանութեամբ
կհետեւի , որ եթէ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը
ճշմարիտ է , ուրեմն Դաւանց բազորը ստատ է . ընդ հակա-
ռակն , եթէ Դաւանց բազորը Ագաթանգեղոսինն է եւ ճշմա-
րիտ , ուրեմն իր պատմութիւնը ստատ է . ըստ որում այս
երկուքիս մէջ եղած հակասութիւնը անմիաբանելի է եւ ամեն-
քննող միտքի կգարնէ :

Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը յունարէն գրուած ըլլալուն
միայն աւարակոյս չկայ . անոր յունարէն բնագիրը տապալիս
կայ , անոր բոլոր օրինակներէն գոնէ մէկն անգամ այս շաղ-
փաղի Դաւանց թուղթը չունի : Այս յունական բնա-
ղիրս Մետափրաստիս ալ կյիշէ եւ Բողանդեաններու

ձեռամբ տալուած է : Ուստի եւ բոլորովին անտեղի են
 Ճռաբաղի. եր. 258-260 Սրբազնագոյն Աթոռիկոսի
 Հ. Չամչեանէն տուած և յիշած պատճառաբանութիւն-
 ները, որպէս թէ այն Դաշանց բողոք Յիշատակարան
 եպիսկոպոս անուանով 476 և 730 թուերուն Արտաշատու-
 պօլիս պատահած հրկիզութեանց ատենը այրուած ըլլայ.
 վասն զի Մեծին Արտաշատիանոսի վարքը գրող Յոյն,
 Հռոմայեցի, Ասորի, Եգիպտացի և Հայ Հին հեղինակնե-
 րէն 25 ի չափ յախանէ յանուանէ կճանաչեմ, անոնց
 գործքը աչքէ անցուցեր եմ, որոնք թէեւ հրկիզութենէ
 ազատ, այլ և ոչ մէկը այս շաղակրատ Դաշնագրի յիշա-
 տակը կրնէ :

Յունագէտ չըլլալով՝ Ագաթանդեղեայ յունական ոճի
 վերայ դատ ընելու ձեռնհասութիւն չունիմ. այլ կհա-
 տամ Խորենացիին, որ զանիկայ աշոյ քարտուղար կվերա-
 ձայնէ : Անոր պատմութիւնը, հաւանականաբար, մեր
 թարգմանիչներէն հայերէնի փոխուած է հինգերորդ
 դարուն մէջ. այս թարգմանութիւնը վսեմ է եւ հարազատ
 հայկարան. Դաշանց թուղթին ալ, որ նոյնը պիտի ըլլար.
 եթէ մի և նոյն անձերէն թարգմանած ըլլար. ընդ հսկա-
 ռակն քրքախօս է, սրբակաղօղանք է, արարանն յիւն է, քա-
 րարակրկո է, գաղղիալեզու է, ռամկութիւն կըտրէ, ինչպէս
 է այսօրուան օրս Լեմբերգի, Բաշալալովի և այլ խառնա-
 խօս կէս կէս Հայերու լեզուն : Այս լեզուներս և ոճերս
 ալ, գիտեմք ստուգիւ, որ թարգմանչաց ատենը Հայոց
 ընտանի չէին, որոնք Քուրճեանց օրովը Հայաստան
 ողողեցին և մեր լեզուն պղծեցին :

Ահաւասիկ Դաշանց թուղթի մէջ ի գործ անած հայե-

րէն թափերու եւ ոճերու փոքրիկ ցանկ մը, որ անոր միայն
անպահական է, ու մետաստաներորդ դարէն յառաջ եղած ազ-
գային մատենագիրներուն յոյրոյլին անժանօք : Արևելա-
Ժառանգ, հայրենագութիւն, ահեղանշան, օքստունական, մար-
գարտաւանդ կամ մարգարտամահն, վիշապանախ, խոռոխ-
փայր, զանոն, յորդաձայն, յակունքեայ, գրամիկ կամ գրամ-
փիկ, ամբարհաւանդատեսիլ, քիւնտհարած, գնբերաշէն (արա-
բերէն գուպպէթ ասի . չատ ետքը Հայոց մէջ մտեր է),
ձօպանածիգ, ճորացի (թերևս ի Ճոր քաղաքէ), կուրտակ,
վէշէնտար, յոխագգետ (զգետ ի չուխայէ, որոյ կէսը
թիւրքերէն է, կէսը՝ հայերէն), պարեգօտահանդերձ
(պարեգօտ՝ յունարէն, հանդերձ՝ հայերէն, որպէս թէ
ըտէինք հանդերձ հանդերձ), անգլիասհարկ, պոտոպապ
(պոտոտպապ), նոյնհանգունակ, գլխախիսան, քոռկանիա,
հրտանանահան, միթր, քժկարաշի, պաշտկամաց (թերևս
պատշգամ), ժալովի, հայրենագրութիւն ի հետ Հայոց, ի
հետ Տրդատայ :

Դաշանց թուղթի բազմաթիւ անձոռնի եւ քառական-
գուն բառերէն քիչ մը քաղելով հոս դրինք մեր բանասի-
րաց դոյզն ճաշակ մի տալոյ համար անոր անուպայ եւ
ուսմկական հայերէն ոճի վրայով, որպէս եւ ոչ մէկը, կվե-
րակրկենմք, Ագարանգեղնայ պատմութեանը մէջ կգտնուի
եւ ոչ աչ ԺԲ դարէն յառաջ կեցած մեր մատենագիրներուն
մէկուն մէջ : Ահա առաջին անժխտեղի ապացոյցը, որ այս
Դաշանց թուղթը նախնեաց գործ չէ : Երկրորդ ասպ-
ցոյցն է անոր մէջ ի գործ ածուած խառնիխուռն թիւր-
քերէն, Թարարերէն, Արարերէն բառերը, որոնք Ագա-
թանդեղեայ Թարգմանչացը իսպառ անժանօթ էին .

քանդի Սյարսերէնի Հայաստան մտաւ եօթներորդ դարու վերջերը, Թիւրքերէնր՝ մետաստներորդ դարուն վերջերը. իսկ Թարարերէնր՝ տասներկուերորդ դարուն վերջերը: Ըսել է որ այս ազգերէս ոմանք Սիբերիայի սահմանները բնակած, ոմանք Վօրգայ գետի և Ուրալ լեռին առօրտաները, այլք՝ Արարիոյ մէջ՝ Հայոց հետ ընտանու թիւն և յարսերտութիւն չունէին ամենեւին. հետեւաբար՝ անոնց լեզուի բառերը և ոճերն ալ մեր լեզուի մէջ չէին կրնար մանել բնականաբար ութերորդ, մետաստներորդ և երեքտասներորդ դարերէն յառաջ, իմա՛ այս ազգերու Հայաստան արշաւելէն յատաջ: Օրինակի համար Արսի, որ Իրակ Ալեմի երկիրն է ըստ Արարաց առողջանութեան, և Վարսկաստան կնշանակէ, Ագաթանդեղոսէն և Թարգմանիչներէն գտնէ 400 տարի ետքը հնարուած է: Դադրանդ եօթներորդ դարուն մէջ Արարայիներէն այս անուամ առաւ. իսկ Ագաթանդեղոսի և Սրբոց Վարդանանց օրովը դրուեք Արսնաց կամ Կահակ Հոնաց կրտսէր. Եղիշէ եր. 353: Դարեայ Թաթարաց ասու եօթն (կիրճ, անցուկ) ելեր է, և տառներորդ դարէն աս դին այս անունա առեր: Սուտեր հաւհայեմի կամ հաւհայունի, հայերէն չըլլողէն ի զատ դեռ անխմանալի է մեր գիտուններուն վայելուչ ստուգաբանութիւն մը չընծայելուն համար. դաւոն, Յունաց օրգանոնն է Թիւրքաց առողջարանութեամբ Հայոց մէջ մտեր. տաւախնայ, բաւաղաւաղեալ, չգիտեմ, ո՛ր ազգէ առնուած. Բակունդեայ, որոյ հայերէն ուղղագրութիւնն յակինթ է: դուդէս, բառ Թաթարաց, որ առ Թիւրքս վարի. բուլայ. Բօհաստան, (Կոզկաս), զոր նախնի Վարսկները Կասկոն կոչ

չէին, և ապա Ստարայիք ութերորդ գարուն Գուհիտան
աւայսին. այն (զէն) Ստարայեոյ բառ է, առ որս սիլէհ
գրի, և մեր թարգմանչաց անծանօթ. յոխար Թիւրքաց
բառ է, եւ նշանակէ չրջագատ ցանկ. Գմերաշէն, որոյ
կէսն հայերէն է, միւս կէսն՝ արարերէն, առ որս գրի
գուգպէր. առնճաղ է բառ պարսկերէն ի վար առեալ յետ
պառնալոյ նոցա ի մահմէտականութիւն, առ որս գրի
առնճագ և նշանակէ մեծ գրօշակ (պէմի պիւղիւրգ). յոխա-
զգետ ելեալ ի յոխայ բառէ Պարսից, որ նշանակէ
տոռի. այսպէս կոչեն Մահմէտականք զգրեմ կրօնաւո-
րաց Քրիստոնէից. զին գիտոց, որ Ստարայ խարաճ բառի
թարգմանութիւնն է : Հռոմայեցւոց կայսերութեան
ատենը ամեն հպատակք հարկ տալու պարտական էին,
այլ ոչ զին գիտոց, զոր Ստարիոյ Մարգարէի յՎորդները
Ճարեցին այրակրօններու համար, իբրեւ փրկանք անոնց
մահմէտական չըլլալուն և չմեռնելուն. ճուհարական, որ
է արաբացոյցեալն պարսկերէն ջնվահիր բառին, զոր մեր
նախնիքը գոհար թարգմանած են :

Վերոյիշեալ բառերու քննութիւնը բաւականէն աւելի
կապացուցանէ, որ այս Դաշանց թուղթս ոչ Տրդատայ
և Կոստանտինոսի ատենը գրուած է, ոչ ալ մեր նախ-
նեաց թարգմանածն է, որոց և ոչ մէկը Թիւրքերէն,
Արաբերէն և Թաթարերէն գիտէին, ոչ ալ այն ատեն
մեր այբուբենի մէջ Փ առուր կար, որ ֆրեք գրէին : Առ-
այժմ. այսչափս բառ է. հարկ ըլլայ, նորէն ձեռք կառ-
նեմք այս աղճատաբուն թշնամագիրս եւ քառապատիկ
ապացոյցներով անոր ի յետնոց հնարուած ըլլալը կհաս-
տատենք :

Դաշանց թուղթի մէջ եղած այլազգի և եռականգուն բառերու հոծութիւնը անոր ոճի ալ ստորութիւնը կը յայտնէ : Մեր գարու մատենագիրներէն մէկը ըսաւ , « Մատենագրութիւնը ժողովրդեան մը գաղափարներու վսեմութեան և նուաստութեան, և անոր ճաշակի նրբութեան ու յոռութեան կնիքն է . գործօնեայ, ժիր ազգերը աւղ, միախանկ բառեր կվարեն, երկարներն ալ կթլպատեն, իրենց հանդերձի ու մօրուքի պէս . իսկ զառամեալ և անկեալ ազգերը, ընդհակառակը, իրենց մօրուքի ու հանդերձի հետ բառերնին ալ անհամ կերկնցունեն : » Ասկէ ադէկ սահման չտրուիր այս պոռոտախօս Դաշանց թուղթիս, որոյ ամբարհաւաճատեսիլ, խոռոխիայ, պարեգօտահանդերձ և այլ եօթնվանկեան բառերը, կըսես թէ, քարկոփներու և հիւսերու գչիրով ծակած լեւեաց համար շինուած են, որոնք աւաւտաւ մինչև երեկոյ տընկ տընկ երգեհոնի անոյշ ձայնին սովրած են : Թողում յիշել հոս « Նիզակօք վիշտպամիօք, երգեհոնօք ականակապօք, դանոնօք յորդաձայնօք, տպուգիտնաց բագմակոնաց » յետադաս ածականներու համաձայնութիւնը, որ Ունիթոռեանց Հայոց ընծայած բազմաթիւ պարզեւներէն փոքրագոյնն է :

Երբորդ անժխտելի ապացոյցն է Դաշանց թուղթի Ագաթանգեղոսի գործ չըլլալուն՝ անոր մէջ ի գործ ածուած գաղղիներէն բառերը : Այս դաշնագիրս, որ 319 թուին լատիներէն գրուած պիտի ըլլար ու հինգերորդ դարուն հայերէնի թարգմանուած, բնականաբար անոր լեզուն և բառերն ալ լատիներէն ըլլալու էին : Այն ատենը գաղղիներէն լեզու տօսկաւին չկար աշխարհի վերայ : Այս

լեզուիս անային կերպստորութիւնը, այս լեզուիս ամենահին
 գրաւոր յիշատակարանը Քրիստոնէութեան ուրերորդ դա-
 րուն երևան կելլէ, այսինքն Շարլըմայնի ատենը : Փաղ-
 դիացիք ալ մինչեւ այն ատեն, որը գօլուաներէն, որը
 ռօմաներէն, որը կեղտերէն կամ բրետօներէն կխօսէին :
 Ապաքէն ի՞նչպէս կարելի է, որ այս դեռ չծնած գաղ-
 դիերէն լեզուի բառերը, ինչպէս են Ֆրեր, frère, ուրանդ
 կամ օֆրանդ, offrande, տամուժէ, demoiselle, շամբո,
 chambre եւ այլ ուրիշները, անկէ 550 տարի յառաջ լա-
 տին դիւանագրութեան մէջ ի գործ ածուէին : Այս եր-
 րորդ ապացոյցս միայնակ բառիս ան չէ՞ արդեօք անտա-
 ղակուսելի եղանակաւ հաստատուել թէ այս ողորմելի
 Քաշանց թուղթս Ռուբենեանց ատենը հնարուած է,
 այն ատենը, երբոր խաչակիր Փաղդիացիները Կիլիկիա,
 Մալաթիա, Եդեսիա, Անտիօք, Տարսոն, Սիս, Այաս,
 Կորիկոս, Մարաշ եւ այլն, հարիւրաւոր տարիներ բնա-
 կելով, ընտանեցան, խնամեցան Հայոց հետ եւ իրենց
 լեզուն ուսուցին Ներսէս Լամբրոնացիին, Սմբատ Սպա-
 ղապետին, Մատթէոս Ուռհայեցիին, Կիրակոս Փան-
 ձակեցիին, Վարդան Բարձրբերդցիին, Գրիգոր Երի-
 ցուն եւ այլ մատենագիրներուն : Պէ՞տք է մի յիշել
 հոս այն բաղմամբիւ գաղղիական բառերը, զորս մեր,
 Միջին Դարու, մատենագիրները ի փոխ առնելով
 այս սիրելի եւ ժեծ ազգէս սկսան անխտիր մեր գրա-
 կանութեանը մէջ վարել, որպէս սիր, sir, սենեալ,
 sénéchal, սրայլ, bail, գունտստաթլ, connétable, կոմս,
 comte, տուկ, duc, քրինձ, prince, քովու, commune,
 պատրօն, pâtre, պարօն, baron եւ այլ ասոնց նման շատ

բառեր, որոնք այս ատենի մատենագրաց մէջ միայն կտեսնուին :

Անցնիմք հիմա Դաշանց Թուղթի ժամանակագրութեան և աշխարհագրութեան հակառակ ելած սխալներէն մէկ քանին քննել, որոնք անոր-հարադի խարդախութիւնը ու խորին տգիտութիւնը համանգամայն երեւան կը հանեն արեւու լուսին սլէս : Խորենացին, Ասողիկը, Յովհաննէս Կաթողիկոսը, Ներսէս Շնորհալին, Վարդան, Կիրակոս եւ այլ Հայ պատմիչներ Տրդատի առ Կոստանտինոս երթալը յիշելինի թուական մը չեն որոշեր : Մեր ատենի պատմիչները, որոցմէ մէկն ալ բազմարդիւն Հ. Մ. Չամչեանն է, այս թերութեան կարևորութիւնը զգալով՝ այլ և այլ անցից համեմատութեամբ 318-319 թուին կդնեն այս եղելութիւնս, որ մեզ ալ ընդունելի կերեւի :

Հարևանցի յիշեմք, որ Տրդատայ 70,000 զօրօք Հռոմ երթալը մեզ չափազանց կերեւի՝ մտադիր լինելով այն ատենի Հայաստանի ճգնաժամին, որ թէև նոր ազատեր էր Եռպուհի ճանկէն, այլ դեռ կատարեալ ապահովութիւն չունէր : Եռպուհ երբեմն անձամբ, երբեմն ալ արտաքին և ներքին թշնամիներ յարուցանելով՝ մեր երկրի անկախութեանը միշտ կսպառնար : Բայց յայտնա՛նէ ի՞նչ կարեւորութիւն կար 70,000 զօրօք 5,000 մղժժ ծով ու ցամաք ճանապարհորդել : Եթէ Կոստանտինոս Հայոցմէ օգնութիւն կուգէր, այն ատեն խնդիրը կիոխուի . եթէ բարեկամութիւն հաստատելոյ համար Տրդատ Հռոմ կերթար, մի՞թէ 70 կամ 700 հետեակ բաւական չէին : Աշխարհիս մէջ մեր ազգէն աւելի բազմաթիւ ազգեր

եղեր են, ինչպէս Զիները, Հնդիկները, Պարսիկները, Արաբացիք, Հռոմայեցիք եւայլք, որոց թագաւորները ժամանակ ժամանակ իրարու տեսութեան գնացեր են, այլ ոչ երբէք այսչափ բազմաթիւ զօրքով. Դաշանց թուղթի գերօներու առատութիւնը դատարկ կարտախորձագանքի չ՞ը նմանիր : Կարելի բան՞ էր որ Յունաց, Հռոմայեցւոց, Եգիպտացւոց, Ասորւոց և Հայոց, Կոստանտինուսի ժամանակակից և մերձաւոր պատմիչները, Եւսեբի, Սոկրատ, Խորենացին, Ենանոս Աղեքաանդրացին, Զոսիմոս, Թէոդորեոսս և այլք, որոնք Կոստանտինոսի վարուց ամենափոքր պարագաները գրեցին, 70,000 զօրաց 5,000 մղոն ըրած նշանաւոր ճանապարհորդութիւնը չյիշէին գոնէ հարեանցի : Ինչ և իցէ, գլխաւոր խնդիրը հոս չէ : Կարճ կապեմք որպէս զի հաւատաքննութեան խարոյկը չբորբոքի : Բայ յայսմանէ կանալ ազգային պատմիչներ, որոնք յայտնապէս կրսեն որ Տրդատ այն ատեն 30,000 զօրք ունէր :

Առաջին ստութիւն Դաշանց թղթոյն : Տրդատ 319 թուին Հռոմ դնաց, ու Կոստանտինոսի հետ այն թուականին և հոն դաշինք գրաւ : Ոչ Տրդատ, ոչ Կոստանտինոս մարգարէական շնորհք չունէին. ուրեմն ի՞նչպէս կարելի էր, որ Սրբազան Կաթողիկոսէն բարեբանեալ Դաշանց թուղթի մէջ, Տրդատայ Հռոմէն Հայաստան դառնալէն հաբք Քերոէնոն գօրացիի կամ ճորացիի, այսինքն Բասիլայ թագաւորի հետ ըրած հօդաբանձիգ պատերազմը մտնէր. կարելի բան է մեր բոլոր պատմիչները որտեղ հանել ստապանոյճ Դաշանց գիր մը հաստատելոյ համար : Մեր խօսքին երկրայողը կրնայ

կարգալ Խորենացիի Գիրք Բ. Գլուխ 27 եւ 28.
Վարդան. եր. 58 (տիպ Մոսկվայի). Մովսէս Կաղան-
կայտուացի. հատ. Ա. եր. 115 (տիպ Պարիսի). Ստե-
փաննոս Ասողիկ. եր. 62-63 (տիպ Պարիսի). Պատմու-
թիւն Հայոց. հատոր Ա. երես 408-409, 644-645. Հ.
Մ. Չամչեան և Գլակ Զենոբ, որ երես 44 կըսէ թէ
Գեղուհն 58,000 զօրօք Տրդատայ վերայ յարձակեցաւ,
անոր Հռովէն դառնալէն ետքը : Արդ, Դաշանց թուղ-
թի և Հայ սլաւոմագրոց մէջ այս կռուիս վրայով
հակառակութիւնը դէմ ընդ դէմ է. կամ մեր պատմիչները
սուտ են, կամ Դաշանց բռնորդ : Ներէ՛ մեզ, Սրբազան
Քահանայապետ, խնդրել սլարդ բացատրութիւն մը :
Սպասելով այս բացատրութեանս, մեք մեր պատմիչներու
գրածը ստոյգ կրհամարիմք, ու հեռււաբար Դաշանց բռն-
օրինը՝ սուտ. որովհետև երկու հակառակ վկայութիւնք
համանգամայն ճշմարիտ չեն կրնար ըլլալ :

Երկրորդ ստութիւն Դաշանց թղթոյն : « Եւ յաղագս
հաւատարմութեան հաւատարմուն եւ անշրելի ուխտիս մերոյ
զահագին եւ զանգին արիւնն Քրիստոսի ի մերսն խառնեալ
գրեցաք Քրեր միմեանց » : Սրբազան Կաթողիկոսը աղէկ
գիտէ, որ երդումը, ինչ և իցէ ձեռով ալ որ ըլլայ, ար-
գիլուած է մեր Փրկչէն ամենայն Քրիստոնէից հետա-
գայ բանիւս « Դարձեալ լուարուք զի ասացաւ առաջնոցն
(ի Հին Կտակարանի) մի՛ երգնուցուս սուտ. բայց հա-
տուցեա Տեառն զերդմունս քո : Այլ եւ ասեմ ձեզ՝ ամե-
նեին մի՛ երգնուչ, մի՛ յերկինս զի արող է Աստուծոյ, և
մի՛ յերկիր զի պատուանդան է ոտից նորս, և մի՛ յերուսա-
ղէմ զի քաղաք է մեծի արքայի, և մի՛ ի գլուխ քո եղնու-

ցուս գի ոչ կարես մագ մի սպիտակ տունել կամ բուխ . այդ եղիցի ձեր յաւն, այոն՝ այո և ոչն՝ ոչ, զի աւելին քան զայն ի շարէն է : » **Մատթէոս, Գլ. Ե. 33-36. Թուոյ, Գլուխ Լ. 3. Երկրորդ Օրինաց, ԻԳ. 28. Յակոբ, Ե. 12. Եսայի, ԿԶ. 1. Սաղմոս, ԽԸ. 2 :**

Սրբազան Կաթողիկոսը նոյնպէս աղէկ գիտէ , որ Քրիստոսի մարմինը և սրիւնը տրուեցան հաւատացելոց չէ թէ մարդոց մէջ դաշն դնելոյ միջնորդ , այլ հաւատացելոց Աստուծոյ հետ միանալոյ , մեղքէ սրբուելոյ , հոգևով սնանելոյ և Աստուծոյ արքայութիւնը ժառանգելոյ պայման : Արդ ի՞նչպէս ներելի է ընդունիլ , որ մեր Լուսաւորչի պէս երկիւղած , համեստ և սուրբ Հոգի մը իր Աստուծոյ ամենասուրբ արիւնը թափէ մրամանի մէջ , անոր մէջ գրիչ թաթխէ , զանիկայ ապակեանացու քարտիգի վերայ դրոշմէ , որ էն վերջը ցեցակեր կամ մկնակեր ըլլալու էր : Ով կուգէ՝ այսպիսի ամբարըշտութեան թող հաւատայ , սակայն իմ խիղճս ինձ չներեր : Ասոր նման անզգամութիւն մըն ալ մեր խղճալի Պապիկ երկրորդը և Հայաստանի ազատութիւնը Յունաց մատնելու ատենը կպատմուի . որուն հաստատալու արգելք մը չկայ , ըստ որում անոր գործողները վատթար և մատնիչ անձինք էին : Այլ Լուսաւորչի պէս առաքինի հոգիէ հեռի՝ ըլլալ այսպիսի ամբարըշտութիւն :

Երրորդ ստութիւն Դաշանց թղթոյն : « Միրելեացն տիրելի լինելով , թշնամեացն թշնամի » : Եթէ այս վարդապետութիւնը Ս. Լուսաւորչին ընծայեմք , կպարտաւորիմք այնուհետև ակամայ ընդունիլ , որ անոր Հայոց քարոզածը Քրիստոսի Աւետարանին հակառակ մաքսա-

ւորութիւն է եղեր. ասրա թէ ոչ՝ Քրիստոսի հաւատարիմ
աշակերտ մը ի՞նչպէս իր վարդապետի «այլ եւս ստիճձեզ,
սիրեցէք զքրչնամիս ձեր... քաթի արարէք ատեղեաց ձերոց
... գի երէ սիրիցէք զայնոսիկ, որ սիրենն զձեզ, զի՞նչ
վարձք իյցեն. ո՞չ ապաքէն և մաքսաւորք զնոյն գործեն.
եւ եթէ տայցէք միայն ողորյն քարեկամաց ձերոց՝ զի՞նչ
աւելի առնէք. ո՞չ ապաքէն մաքսաւորք եւ մեղաւորք գնոյն
գործեն.» Մատթէոս, Ե. 44-47, պատուիրաւինն հակա-
ռակ կհամարձակէր քարոզել ըսելով սիրելեացն սիրելի
լինելով և քննաւեացն՝ քննումի :

Չորրորդ ստութիւնն Դաշանց թղթոյն : « Խառնինա-
դանճ քաղմութիւնք առհասարակ, որք ի Սագաստան եւ ի
Դեղմաստան, որք էք հաստատեալ ի հաստատեղորս գաւազանս
երկարի եւ ի խորխտ եւ յանխոնարհելի իշխանութիւնս Հոռ-
մայեցոց » : Կոստանտինոս կայսեր օրովը Հռոմէական
կայսերութեան աշխարհացոյցը և գաւառներու ցուցակը
քննելով՝ անոր արեւելեան սահմանաժայրը Միջագետք
և Վանայ ծովակը միայն կտեսնեմ, իսկ Սագաստան,
որով Յազկերտ սղւրբ Վարդանանց կսալառնար, Եղիշե-
եր. 80, Պարսկաստանի Հիւսիսի կողմն էր, այսինքն
Սողդիանի և Խորեզմի անդին, զորս Հռոմացեցիք երազի
մէջ տնդամ չտեսան, թո՛ղ թէ նուաճեցին : Սապէս
Կոստանտինոսի օրովր տիեզերաց մէջ Դերեստտան անու-
նով երկիր լիար : Տասներորդ դարու մէջ միայն Դելիմ
(Դելմաստան) գաւառը կգիշուի Բովանիայի պատճառաւ,
որ Դելիմսան ճոխութիւնը կանգնեց Իրակ-Ալէմի մէջ,
որ և տեւցաւ 932էն ց1056, այսինքն Դաշանց թուղթը
կեղծելէն քիչ մը յառաջ :

Հինգերորդ ստուծիւն Դաշանց թղթոյն : « Տարէք ի կողմանս Ատրպատականայ եւ Արարայ » : Այս երկու աշխարհագրական ունուններէս սուաջինը հին եւ ամենուն ծանօթ ըլլալով, Կոստանտիանոսի ատենը երբեմն Հայոց ձեռքն էր, երբեմն՝ Պարսից . երկրորդը, որ Խրակ Աճէմին է, քիչ մը ուշադրութեան արժանի է : Խրակ անունը մինչև Սասանեանց կործանումը, որ է եօթներեքորորդ դարը՝ դեռ ծներ չէր, քանի որ Պարսից տէրութիւնը կանգուն էր : Այս անունս, որ երկիր ստոր կամ քիրտ կնշանակէ, Արաքսացոյ գիւտ է, որոնք Պարսիկ անունը եւ տէրութիւնը ջնջելով՝ Խրակ Աճէմի եւ Խրակ Արարի անունները հնարեցին Կոստանտիանոսէն գէթ 400 տարի ետքը : Բայց յայտնուէ Արաղն, որոյ մայրաքաղաքն է Թէհրան, եւ միւս քաղաքները՝ Խարանան, Քեաշան, Համատան եւ Խոզդին, երբէք Հռոմայեցոյ իշխանութեան տակ ինկած չէ :

Վեցերորդ ստուծիւն Դաշանց թղթոյն : « Իսկ ես (Կոստանտիանոս) զհաւարակ իսաշամասին Քրիստոսի, զոր մայրն իմ (Հեղինէ) բերեալ էր ինձ նշան յեղուտադէմէ, հատեալ զայն ետու Տրդատայ » : Հայ պատմագիրերը, ինչպէս վերջ տեսանք, Տրդատայ Հոռմ երթալը 318 կամ 319 թուին կոչեն, Դաշանց թուղթն ալ կազմատէ, որ Կոստանտիանոս այն ատենը Տրդատին տուաւ Հեղինէի Երուսաղէմ գոպած Կենայ Փայտի մէկ մասը : Սակայն այս գիւտս, ինչպէս բոլոր Հայ, Հռոմայեցի եւ Յոյն պատմագիրերը կվկայեն, 326 ին եղաւ, այսինքն 9 տարի ետքը : Այս առաքինի թագուհի Երուսաղէմի Ս. Գերեզմանի տաճարը շինել տուած ատենը ճշմարիտ խա-

չափայտը հանդերձ հինգ բեւոք գտաւ Մակար պատ-
րիարքի օրովը և Կոստանտիանոսի Թագաւորութեան
քսաներորդ տարեդարձին, իմա՝ 326 թուին : Տէ՛ս Կիւր-
զի Երուսաղէմացւոյ Թուղթ առ Կոստանտիանոս : Սուրբ
Հեղինէ Խաչափայտի մէկ մասը Երուսաղէմ թողուց ,
մէկալը բեւեռներուն հետ իր որդուն ուղարկեց , որ զա-
նոնք (բեւեռները) իր ձեռք երաւանակէն մէջը դնել տուաւ :
Աբբա Ֆէօրի . Պատմութիւն Քրիստոնէութեան , հա-
տոր Ա. եր. 452-453 : Խորենացի . Գիրք Բ. Զէ : Ի՞նչպէս
կրնայ ըլլալ ուրեմն , որ 326 թուին գտնուած Խաչա-
փայտի մասը, 318 կամ 319 թուին Կոստանտիանոս
Տրդատին կպարգևէ :

Եթե՛ներորդ ստութիւն Դաշանց թղթոյն : « Եւ զպար-
տութիւն իմ (Կոստանտիանոսի) յեզր Դանուբսը գետոյն
նօրի, եւ գերեւմն ի յերկնից աստեղանման խաչին եւ զՎեր-
նագիրն լուսեղէնքէ այսու յաղթեցև » : Մեծն Կոստանտի-
անոս 306 թուին Բրիտանիոյ, Գաղղիոյ և Իսպանիոյ զօր-
քէն կայսր հռչակեցաւ . Ռէն գետին քովերը Ֆրանգաց
յաղթեց, զՄաքսիմիանոս, իր աները, սպաննել տուաւ .
և 312 ին Ալպեան շղթան անցնելով՝ Վերոնէ , Բրիա-
կիա , Տիւրին և Սիւս բանակեալ Մաքսենտեայ զօրա-
խումբերը ցրուելով՝ Հռոմ քաղաքի մօտերը լուսեղէն
Խաչը տեսաւ , որոյ արձանագիրն էր In hoc signo vinces.
այսու նշանաւ յաղթեցև . Մաքսենտէ ալ Միլլիւսի
կամուրձի մօտ Կոստանտիանոսէն յաղթուելով՝ Տիրեր
անկաւ և իողգուեցաւ : Հին և նոր Հռոմայեցւոյ և Յու-
նոց պատմիչները այսպէս գրեր են ու Եւրոպիոյ բոլոր
Համադարանները այսպէս կընդունին . Կոստանտիանոս

այս ատենս ոչ Դանուբար գետի քով պատերազմ ըրեր է , ոչ յաղթուեր , ոչ ալ լուսեղէն Խաչ տեսեր հոն . ուստի Դաշանց թուղթը եօթներորդ սուտը կխօսի : Հռոմէական և Յունական պատմիչները մեծին Աոստանտիանոսի մէկ պատերազմը կպատմեն Դանուբ գետի ափերը Գոթաց , Վանդալաց և Սարմատացւոց հետ , ուր նախ պարտեցաւ և ասիս յաղթեց . սակայն այս ճակատս 331 ին տեղի ունեցաւ , այսինքն լուսեղէն Խաչի երևնալէն և Տրդատայ հետ դաշինք դնելէն 12-20 տարի ետքը , որ և Դաշանց թուղթի ութերորդ ստույթեանը ապացոյց է :

Իններորդ ստույթիւն Դաշանց թղթոյն : « Դիմադարձ եղէ (Աոստանտիանոս) քրիստոնէական հաւատոյ . մոլեկան պատերազմ յարուցի , զի զօրն իմ կոտորեցի , որք հաւապացեալք էին ի Քրիստոս » : Լուսեղէն Խաչի երևնալէն կամ 312 թուականէն ետքը Աոստանտիանոս միշտ քրիստոնէից պաշտպան եղաւ , երբէք զանոնք չհալածեց , ոչ ալ իր քրիստոնէայ զօրքը կոտորեց , որուն իմ ճանաչած 20-25 պատմագիրերն միաձայն կվկայեն : Ստոյգ է , որ Հռոմայի կայսերաց մէջ չկայ մեծին Աոստանտիանոսի նման անձ մը , որոյ առաքինութիւնները և մոլութիւնները , հին և նոր մատենագիրներէն այնչափ և այնպէս գովուին ու պարսաւուին , ինչպէս ասորը . սակայն աւտարակուսելի կմնայ , որ լուսեղէն Խաչի երևնալէն յետոյ Աոստանտիանոս կամ անրքին համոզեալք կամ քաղաքական եկեղեցական միշտ քրիստոնէութեան պաշտպան կեցաւ : Ուստի Դաշանց թուղթը իններորդ անգամ սուտ կխօսի :

Տասներորդ ստույթին. Դաշանց թղթոյն : « Լուսաւորեալ բժշկեաց գմեզ (զԿոստանտիանոս) սուրբն Սեդրեստրոս . և հաստատեաց գմեզ ի հաւատու ճշմարիտ » : Դաշանց թուղթը միայն չէ , որ այս սխալ կարծիքս ունի Կոստանտիանոսի Սեդրեստրոս պապի ձեռամբ դարձի գալուն և մկրտուելուն վրայով . հիներէն ոմանք ալ , որոցմէ անցեր է նաև մերայնոց : Այս բարեպաշտական խարէութեան գաիչը ընդհանրապէս սուտ իսկոյրի դեկրետացները կհամարուին , որ ոչ միայն կանդէին թէ Սեդրեստրոս զԿոստանտիանոս ի բորոտութենէ բժշկեց մկրտութեամբ , այլ նաև անորմէ առաջաւ Հոռմ քաղաքի և իռաւիոյ երկրաւոր իշխանութիւնը , զոր Լաւրենտ Վալլայ անհերքելի փաստերով այնպէս ջրեց մինչև պապի աշխարհական իշխանութեան անկեղծ կուսակիցներն անգամ համոզուեցան ու խոտեցին իրենց անհիմն կարծիքը : Այժմ՝ բոլոր Հռոմէական Համալսարանները , ձեմարանները , Սեմիններները , Աստուածաբանները , եկեղեցական սլաւոփէները , Պիոս Թ. Սրբազան Պապէն և Պարիսի Սորբոնէն սկսեալ , Գաղղիացի , Գերմանացի , Անգղիացի , Իսպանիացի , Փորթուգալցի , Իտալացի , Ամերիգացի , Լեհացի , Հունգարացի , Բելգիացի և այլ Հռոմէականները միաձայն կընդունին իրրի ինքնաշայտ և անդիմադրելի ճշմարտութիւն , թէ մեժն Կոստանտիանոս Սեդրեստրոս Պապէն ոչ շուսաւորուեր է , ոչ մկրտուեր , հապա Նիկովիդիոյ Եւսեբիոս եպիսկոպոսէն իր մահուան ատենը , ի 27 Մայիսի 337 թուականին : որուն կվկայէ նաև Սրբա Ֆէօրի Քրիստոնէութեան Պատմութեան անուանի հեղինակը , Հատոր 1 , եր. 478 . Ին-

նովկենտիոս Ռուս վարդապետը՝ իր շինած Եկեղեցւոյ Պատմութեան, Հատ. 1, եր. 144-145, և այլ հարիւրաւոր ականաւոր մատենագիրք : Այս պարագաս, որոյ վերայ տասը տարի յառաջ մեծահաւատ Ամիրայի մը հետ առարկութիւն ունեցանք, մեզ կարեւոր երեցաւ ական յանդիման ապայուցանել, որպէս զի մեր հակառակորդները աղէկ համոզուին թէ մեր առած տեղեկութիւնները, այսպիսի խնդրոց վրայով, Բէքէքի կամ Ղարաբիոյ աղբիւսներէն ժողուած չեն . այլ այն աղբիւրներէն, զորս Հռոմէական Համարարանները և Սօրբոնը իբրեւ միմիայն ճշմարիտ կընդունին . մեր խօսքն ալ այն Հայերու համար չէ, որոնք Պիոս Թ. քն կամ բուն Հռոմէականներէն աւելի Հռոմէական կուզեն ձեւանալ . այլ այն ազգայնոց համար, որոնք պատմութեան մէջ ճշմարտութիւն միայն կ'իմնտուն, և քրիստոնէութեան մէջ՝ ուղղութիւն, վերանորոգութիւն ու կառարեւոյթիւն մարդոց : Ուրեմն Դաշանց Թուղթը ասաներորդ սուտը կ'իստի :

Մետասաներորդ ստութիւն Դաշանց Թղթոյն : « Եւնա (Սեդեւտորոս) յօժարեցայ ի պատուել զմեծ խոտառմանոյն Քրիստոսի, զգահակիցս իմ գգրիգորիոս . . . և մեռնադեցաք զկարողիկոսն Հայոց քաւորն Գրիգոր պապ, պատրիարք և հայրապետ » : Տէր կաթողիկոսը Դաշանց Թուղթի մէջ մեր Լուսաւորչին տրուած քանի մը տղայական գովաբանութիւններ կարդալով, Ճաքաղի. երես 256՝ կզմայլի և կ'յափշտակուի, և զորս անոր հաստատութեանը իբրեւ խարիօխ կընդունի, մոռնալով տեսնել կամ կշռել անկէ ետքը եկող այս խոշոր սուտս, զոր եթէ ընդունիմք, կ'աւարտաւորիմք մեր կաթողիկոսները Հռոմ

ուղարկել միշտ ձեռնադրութիւն առնելոյ համար ու մեր
ազատ Քահանայապետութիւնը Հռոմայ փառաւոր կարգի-
նայնքու ժառանգական լուծի տակը դնել : Գովասանքը
փառամոլներու փափուկ նեարդերը խտրեցնելու մոգա-
կան զօրութիւնն ունեցեր են միշտ : Ականաւոր մարդոցմէ
անգամ չատ սակաւ անձինք այս տեսակ տկարութենէ
ազատ գտնուեցան , որոցմէ մէկն է մեր անհամեմատ
Լուսաւորիչը . երանի՛ թէ անոր յաջորդներն ալ անոր
անշքութեան և համեստութեան օրինակին հետեւէին :

Գաշանց թուղթի շուայլարանութիւնը , որ կուտակու-
թեամբ նոյնանշան բառից , թանձրամիտներու առջե-
ղատ վաստկել կուզէ , ինչպէս եթէ Յիսուսեան գիտուն-
ներէն մէկն ալ գաղղիներէն , անգլիներէն , ռուսներէն ,
գերմաններէն , հայերէն , պարսկերէն , վրացերէն և տաճ-
կերէն հայր անունը փէն , քրտ , խիւր , քրտ , հայ , եան ,
պուրի , էքմէկ հնչեցնելով օղը ալեկոծէր իր ճարտասա-
նութիւնը ազնուական ամիրաներուն ցոյց տալոյ համար :
Ասոր պէս ալ պապ , պատրիարք , կաթողիկոս , հայրապետ
բառերը , թէև այլ և այլ լեզուներով գրուած , ամենն
ալ սակայն հայրապետ կնշանակեն՝ ոչ աւելի , ոչ պակաս :
Այս աստիճանս ալ մեր Լուսաւորիչը Հռոմ գնալէն յա-
դա՛ թովանդակապէս առեր էր և ունէր ըստ միաբան
վկայութեան մեր բոլոր պատմագիրներուն : Եւրդա՛ Ագա-
թանգեղոս . եր. 19 , 592 , 596 , 613 , 634 , 639 . Բիւ-
ղանդարան . եր. 6 , որ զմեր Լուսաւորիչը , Հռոմ գնալէն
յառաջ , կկոչէ մեծ քահանայապետ , եպիսկոպոսապետ .
որ իր Գրիգորիս թոռը . եր. 10 , Վրաց և Աղվանից
կաթողիկոս կձեռնադրէ , Յովհաննէս կաթողիկոս . եր.

26 . Ասողիկ , երես 63 . Մովսէս Կաղանկապատուացի ,
հատ. Ա. եր. 99 . Ստեփաննոս Օրբէլեան , հատ. Ա.
երես 63 . և այլն :

Արդ եթէ մեր Լուսաւորիչը Քահանայապետութեան
լրութիւնը ստացեր էր Ղևոնդէն , այնուհետեւ ի՞նչ հարկ
կար , որ նորէն Սեղբեստրոսի առջևը ծունր դնէր ու
վերստին ստանար յառաջմէ ստացածը . մի՞ գուցէ իր ,
ցայն վսյր ունեցածը , թերի էր , մի՞ գուցէ Հոգւոյն Սըր-
բոյ պարգևները վերստին տալու կամ ետ առնելու ամ-
բարիչտ մոլորութիւնը մեր եկեղեցւոյ հիմնադիրները
ունեցեր են . ինձ քա՛ւ լիցի այսպէս խորհիլ : Կտեսնէ՞
Սրբազան Կաթողիկոսը , թէ խայտառակ Դաշանց
թուղթը որպիսի մոլորութեան խորխորատներ կձգէ իր
ընդունողները : Սրբազան Կաթողիկոսը կընդունի՞ Լու-
սաւորչի Հոռմ վերստին ձեռնադրուիլը . եթէ կընդունի ,
ո՞չ ապաքէն ինքն ալ կպարտաւորի Հոռմէն իր ձեռնա-
դրութիւնը ստանալ . եթէ չընդունի , ուրեմն Դաշանց
թուղթը սուտ կը խօսի . այո՛ կամ ոչ պատասխան մը իր
Սրբութեան կողմէն մեզ խորհելու և գրելու շատ նիւթ
կպատրաստէ :

Երկոտասաներորդ ստութիւն Դաշանց թղթոյն : « Եւ
արարաք զսա պատրիարք Հայոց մեծաց . զի ինքն և ամե-
նայն արոռաժառանգք սորա ինքնագլուխ եղիցին . յիրեանց
եպիսկոպոսացն առնելով ձեռնադրութիւն » : Եթէ այսպիսի
դաշինք մը , ըստ Սրբազան Կաթողիկոսին անժխտելի երդ-
մամբ դրուած ըլլար Ս. Լուսաւորչի և Ս. Սեղբեստրոսի
մէջ , Ս. Լուսաւորիչը , ուխտադանց չըլլալու համար ,
կը պարտաւորէր իր յաջորդները ինքը կամ մեր եպիսկո-

պոսները ձեռնադրել . այլ մեր սլաոմագիրները , այսինքն , Խորենացին , Յովհաննէս Կաթողիկոս , Ասողիկ , Կիրակոս , Վարդան , Մովսէս Կաղաժկայտուացին , Ստեփաննոս Յորէլեան , ժիով բանիւ , ամենը միաբան եղկացեն , որ Լուսաւորչի որդիքը , Թոռները և այլ յաջորդները՝ Արիստակէս , Վրդանէս , Յուսիկ , Փառճերտէհ , Շահակ , Մեծն Ներսէս , ամենն ալ ըստ առաջնոյ կարգին Կնատրիա առին հայրապետութեան ձեռնադրութիւնը : Տէս Յովհաննէս Կաթողիկոս , երես 31 : Այս ալ այնպիսի դաշինքի մը զօրութեամբ , որ Լուսաւորչի և Ղեռնդի մէջ , Տրդատայ Հոռմ գնալէն յառաջ , որոտած էր : « Եւ հստատեալ կացցէ Վիայութիւն իմէջ երկուց կորնանցս , զի պարգևարաշխութիւն նորոգեալ քահանայապետութեանդ մերայդ եահանգիդ տո ի մէջ կայցէ անշարժ յնկնեցոյն Կնատրու » . Ագաթանգեղոս , եր. 613-614 :

Երեքտասաներորդ ստութիւն Դաշանց Թղթոյն : « Պարգևեցի և սիրելի եղբօրն իմոյ Տրդատայ ցտիքեցեալն իմ զԲերդեհնմ , քառաք մեծի Դուրի , գտեղի Ժնդեան Քրիստոսի խորոյ Կուսէն : Պարգևեցի նորապապի Պարթեիս մերոյ յիշատակ յախտեակեան ազգաց յազգս ի յԵրուսաղէմ քաղաքի իջևան Հայոց աղօթականացն զՎիայարանն սրբոյն Յակոբայ . . . » : Քրիստոսի հինգերորդ դարէն յառաջ , այսինքն՝ քանի որ Հայոց , Յունաց և Լատինաց եկեղեցիները իրարմէ բաժնուած չէին , տնօրինական տեղիքը հասարակաց էին : Երուսաղէմի մէջ մէկ պատրիարք միայն կար , ամեն հաւատացեալք իրենց ուխտը ու աղօթքը ամեն եկեղեցիի մէջ անխտիր կկատարէին : Եթէ Կոստանտինոս Բեթղեհէմ քաղաքը կամ Ս . Յակոբայ վանքը

Հայոց տուած ըլլար, այս եղելութիւնը մեր կամ այլազգի սլաւոմագիրներէն գոնէ մէկը կ'ըլլէր : Արդ ոչ միայն ասանկ բան մը մեր նախնեացմէ յիշող չկայ, այլ նաեւ ոչ 1835 թուին վերնորիկ տարւած Հնախոյրութիւն Հայաստանին և ոչ Մոզսէս Կաղանկալատաւցին : Հնախոյրութեան Հայաստանի Բ. հատոր, երես 199-201, Տրդատոյ ու Լուսաւորչի աստեղը Երուսաղէմ Հայոցմէ շինուած 70 վանորէից ցանկին մէջ, զոր շինողը, Ագաթանգեղոս պատմութեան հաներեմ, կրտսէ, ոչ Բերթհեղէմի Հայոց ըլլալը կ'ըլլէ, ոչ ալ հոն գոնէ մատուց մը ունենալիս : Ս. Յակոբայ մերը չըլլալն ալ կահնարկէ : Թէև այս ցանկը շինողն ալ եօթներորդ դարէն ետքը կեցած կերևի Մահմետականները յաճախ յիշելուն համար : Սյուրէյս է նաեւ Կաղանկալատաւցին, որ հատոր Ա. եր. 220-224, Երուսաղէմ եղած Հայոց և Աղլանից եկեղեցիքը, Անատուսայ օռ վահրամ Մամիկոնեան գրած նամակէն քաղելով կ'ըսէ, Բերթհեղէմ և Սուրբ Յակոբ մերը ըլլալը ամենեկին չ'ըլլէր, որ անշուշտ զանց առնելու չէր, եթէ տուտ Ղաջանց թղթի ըսածը իրաւ ըլլար :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Եթէ ուզէինք այս խօյտառակ Ղաջանց թուղթը մանրամասնաբար քննել ու դատել, կ'աւարտաւորէինք Ռու և Յուծի չափ գիրք մը գրել. զոր այժմ ոչ ժամանակ ունինք, ոչ կամք : Եթէ վեհափառ Կաթողիկոսը գրած.

նին կղաղղի . ապա թէ ոչ՝ նոր քննադատութիւն մը
հրատարակել կարտաւորվոք , որուն մէջ , ոչ թէ այս-
պէս հարեանցի քննելու ղիտաւորութիւն ունիմք , այլ
բառ . սո բառ և տող առ տող , որպէս զի մեր ազգը ար-
թընձայ ու այսպիսի փոխաժ և յիմարական պատրանքի
հետեանքը կշռելով սթափի : Եթէ ժամանակի բերմունքը
զմեզ այլ բարիքէ զրկեցին , գոնէ խորհելոյ , խօսելոյ և
գրելոյ ազատութեան պատեհութիւնը լրիւ ընձեռեցին ,
յորմէ զուրկ են Ս . Էջմիածնի մեր կարգակից եղբարքը ,
որոց ձայնը վանքի պարտպին մէջ դիւրաւ կխզղուի :

Հնասիրութեան մասին ոչ կաթողիկոսէ , ոչ ամիրայէ
դաս առնելու պէտք չունիմ : Դաշանց գիրքը , որ հնու-
թեան անուն և երեւոյթ միայն ունի , իրօք նոր է , և
խարզափ ու ամենեւին անընդունելի և վնասակար մեր
ազգային լրութեանը եթէ հոգեւորապէս , եթէ բարոյա-
պէս : « Այս սիրոյ և միաբանութեան դաշին » զօրութեամբն
էր , որ Տրդատէն ետեւ մեր ազգը գնալով դնաց՝ տկարա-
ցաւ և աղքատացաւ . այս սիրոյ և միաբանութեան դաշին
զօրութեամբն էր , որ մեր Արշակունի , երբեմն Արեւը-
տեան Ասիոյ ինքնակալ տէրերը , Կոստանտինոսէն և
Տրդատէն ետեւ , սոսկական գործակալի անուն առին
Կոստանտինոսի յաջորդաց մէկէն , այսինքն խենէշ
Յուլիանոսէն . Խորենացի , Գ . Գ . զԼ . ԺԵ . որ մեր Պապ
և Վարազդատ թագաւորները անարգաբար Կոստան-
տնուպոլիս տարուելով՝ մէկը գլխատուեցաւ , միւսը
Թուղիս կղզին աքսորուեցաւ . Խորեն . Գ . Գ . զԼ . ԼԹ .
և Խ . : Մէկդի թողումք Հոռոմոց կայսերաց գոռոգու-

թեան, նենգութեան, չահախրութեան և մատնութեան պօգալի օրինակները , որովք Հայոց ազատութիւնը , բարօրութիւնը և փառքը աղարտեցին իրենց փառամոլութիւնը և եսականութիւնը յագեցնելու համար :

Կներեմք քննադատութիւնս ըսելով , որ մեր կողմէն Արշակ , Տիրան և Պապ Թագաւորները , Բարգէն , Մովսէս , Աբրահամ և Ներսէս կաթողիկոսները , և Յունաց կողմէն Յորիանոս , Արկադ , Մարկիանոս և այլ կայսերք Կոստանտինոսի և Տրդատայ 319 թուին դրած սիրոյ և միաբանութեան յախտեանական դաշինքը , 362 ին , 387 ին , 451 ին , 492 ին և 552 ին հրապարակաւ և ազգային ժողովով պատուեցին և ոչնչացուցին , ինչպէս Սեբաստասպօլի առումը պատուեց և եղծեց այն ամեն դաշինքը , զորս Ռուսք և Թուրքք , անկէ յառաջ , իրարու հետ դրեր էին : Ըստ որում Արկադ , Յորիանոս և Մարկիանոս վատութեամբ յանձն առին քրիստոնեայ Հայաստանի մեծագոյն մասը անաստուած Պարսկի տալ որպէս զի իրենք անոր փոքրագոյն մասի ոսկին ու արիւնը անվրդով ծծեն . Խորենացի Գ. Գ. գլ. ԽԲ : Որով մեր տէրութիւնը կործանեցաւ և մեր ազգը սաստիկ աղէտից մատնուեցաւ : Այսուհետև ի՞նչ օգուտ այսպիսի ծրուած , փտուեալ , փոշիացեալ և խարդախեալ դաշնագիր մը շատապալել , զոր ոչ Սրբազան Կաթողիկոսը կենդանացնելոյ կարողութիւն ունի , ոչ ալ անոր կենդանի ատենը Հայոց բարօրութիւն բերաւ . Դաշնագիր մը , որ հզօրին և տկարին հաւասարապէս ամօթ կրերէ : Եթէ մերթեմք զայն , ի՞նչ վնաս կգործեմք . եթէ ընդունիմք զայն , ի՞նչ շահ կբաղեմք անկէ :

Ահա հախառն կաթօգիկոսը գիտէ, որ Փրկիչը խստիւ արգիլեր է գայթակղութիւն տալ հաւատացելոցմէ նաև փոքրագունին : Նուաստ, որ ազգաւ Հայ եմ, հաւատով քրիստոնեայ, և աստիճանաւ՝ վարդապետ եկեղեցւոյ, յիրաւի գայթակղեր եմ տեսնելով, որ մեր եկեղեցւոյ գլուխը փոխանակ ամեն Հայոց ուշադրութիւնը դէպ ի Նուաւորչի աթոռը ուղղելու, փոխանակ մերայնոց սիրտը և հոգին դէպ ի Հայաստան քաշելու և Արարատայ ոտքը, փոխանակ ազգայնութեան ոգին արծարծելու և զօրացունելու, ինքն է, որ աղճատարան Դաշանց թուղթի մը պաշտպան հանդիսանալով՝ մեր ազգի հայեցուածքը դէպ ի Հոռոմ կղարձունէ, Հայոց ոգին և գգայմունքը Հայաստան հրաւիրելու տեղ, Հոռոմ կուղղէ մեր պանծալի Առաքեալը հոն ուղարկելով, Հոռոմայ տրտման կարողիկոսական ձեռնադրութիւն, հոգևոր իրաւաբանութիւն, կասկերջ և արձակերջ հեղինակութիւն առնել տարով : Ստոյգ է, որ Քրիստոսի այլ և այլ եկեղեցեաց մէջ հաւատոյ միաբանութեան խնդիրը նախանձեղի խնդիր մըն է . ասոր ալ եթէ հինգ միլիոն Հայոց մէջ հինգ ցանկացողք կան, անոնցմէ մէկն ալ ես եմ . բայց իմ ուզածս ազատ քննութեամբ, փոխադարձ և իրաւացի զիջմամբ միաբանութիւն մըն է էական հաւատալեաց մէջ՝ իրաւքանչիւր եկեղեցի իր ինքնիշխան քահանայապետութիւնը, ժէւը, վարդապետութիւնը, կարգը, սահմանութիւնը, արարողութիւնը, լեզուն և ստատուած պաշտօնութիւնը անխախտ պահելու պայմանաւ, և ոչ թէ կործնել հպատակութիւն, ինչպէս այլք մեզմէ կ'սպասեցեն :

Թողումք սուս այժմ՝ այլադաւան և հեռաւոր եկեղեցւոյ,

եաց հետ միաբանելու խնդիրը . դառնամբ մեր ազգի նորոգութեան պայմաններուն : Երեք խնդիր մեզ առայժմ ամենակարևոր կերևին . այսինքն նախ՝ ջանք մեր եկեղեցւոյ հետ միաբանել մեզմէ բաժնուած Հռովմականութեան , Յունականութեան և Բողոքականութեան ազգային ճիւղերը : Երկրորդ՝ ազգը գրաւոր և հաստատ օրէնքով քարակարգելոյ և վարելոյ ջանք : Երրորդ՝ մեր ազգի մէջ ուսումըն , արուեստ և ազգայնութեան ոգի գարրեցնելոյ և ծաւալելոյ փոյր :

Առաջին առաջադրութիւն : Ոմանցմէ լսուած է , որ մեր ազգը և եկեղեցին սակաւաթիւ ըլլալով՝ մեծ ազգի և եկեղեցւոյ մը պատուաւատելու է , որ ծաղկի և զօրանայ : Ըստ մեզ , ազգի մը բազմաւորութեան կամ՝ սակաւաւորութեան խնդիրը երկրորդական է , առաջին և էականը ըլլալով անոր անդամոց իրարու հետ ունեցած յօդակապութեան սերտութիւնը : Թերմոպլիի , Մարաթօնի , Սաղամիների , Արբելի , Վարդանակերտի և Պէքինի ճակատներու նկարագիրը կարգապողը կտեննէ , որ երբեմն 1,000 , 2,000 , 4,000 , 10,000 զօրականը 10,000 , 50,000 և մինչև 400,000 զինուորաց զիմազրաւ եղան և յաղթեցին : Մարդ ամենաութեք մարդ է . մի մարդը միշտ մի մարդ արժէ . քիչի շատին յաղթելու , շատի քիչէն յաղթուելու գաղտնիքը իւրաքանչիւր ազգի հրահանգի , դատարակութեան և կրօնական սկզբանց մէջն է . բնական իրաց մէջ ալ նոյնը կտենաուի , որ ինչ բարոյական աշխարհի մէջ : Ամեն մարդ գիտէ որ ցեխի շաղախը կամ ծեփը կիրէն տկար է , որ փայտեայ բռեռը մետաղէն ապկար է , որ հողէ չէնքը քարեայ կամ կճեայ չէնքէն

սակաւատեւ է : Եթէ 2,000 Հայեր վարդանակերտ 4,000 Արարաց յաղթեցին, վասն զի այն 2,000ը մէկ հոգւով և մէկ զգացմամբ պատերազմեցան, վասն զի այն 2,000 հոգին իբրև մի անձն և մէկ նպատակի համար կոուեցան : Երևելի մարմինը դոյզն ինչ է , կարևորը հոգին է , հոգւոյ կեանքն ալ կրօնական , բարոյական և քաղաքական ճշմարտութիւններն են կամ ուսումն և դաստիարակութիւն : Մեր բանասէրներէն մէկը երբեմն գրեց , որ կրօնն ու լեզուն ազգաց միաբանելու արգելք եղան . մեք ալ կպնդեմք , որ առանց կրօնի և լեզուի ոչ ազգ կայ , ոչ ժողովուրդ . և եթէ ազգ և ժողովուրդ կան , վասն զի կրօն մը և լեզու մը ընդունեցին . առանց լեզուի և կրօնի անհատներ կան և ոչ թէ ազգ . մարդկեղէն անհատները իրարու կապօղը և ազգութիւն կազմօղ շաղախը կրօնն է , ինչպէս կիրը հոյակապ տաճարաց քարերուն :

Քրիստոնէական կրօնը , որ իբրև յաւիտենական ճշմարտութիւն Աղամայ հետ մարդկային ազգին տրուեցաւ մեր հայրենի երկիրը , որ մարգարէից սպասաւորութեամբ զարգացաւ և Յիսուսի Քրիստոսի միջնորդութեամբ կատարելագործեցաւ , մի է անտարակոյս և անփոփոխ , ինչ կերպարան որ առնու , և ո՛ր կլիմայի տակ որ բարգաւաճի : Քրիստոնէական կրօնի արմատը մի է միշտ , որ է Քրիստոս Աստուած . այլ և այլ ազգաց կամ աշխարհաց եկեղեցիքը ծառի մը այլ և այլ ոստերուն կնամանին , որոյ բունը ոլբան անէ , այնքան ալ անոր ոստերը կտարածին ու իրարմէ կհեռանան : Այս ոստերու իրարմէ հեռանալը արտաքին է , ռամկաց համար է . անոնց ներքին միաբանութիւնը ի ձեռն արմատոյն և բունին անփոփոխ

Կէնայ միշտ բայ ի անոնցմէ , որոնք մարդկային խաբէութիւններով թիւնաւորած կգօսանան ու բունէն զատուելով կմեռնին :

Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցին այն հին ոստերէն մէկն է , որ Երուսաղէմէն եկած Առաքելոյ մշակութեամբը Քրիստոնէութեան բունին վերայ բուսաւ , ու ի սկզբանէ մինչև ցայսօր յատուածային ճշմարտութեան անապակ և կենդանարար աղբիւրէն սուղուելով՝ միշտ կենդանի մնաց : Հայոց Եկեղեցին Երուսաղէմի Սիոնի գուստր է և ոչ թէ Հռոմայ Ս. Պետրոսի կամ Կոստանտնուպօլսի Սուրբ Իմաստութեան : Ամեն ազգաց և աշխարհաց եկեղեցիք իրարու քորք են , ամենքն ալ Երուսաղէմի դստերք են և մէկը մէկալին ծնող և մայր ըսուելու իրաւունք չունի , եթէ ոչ երկրորդական առմամբ : Այլ եկեղեցիք գնալով գնացին և բազմացան , շատերն ալ մեռան , մերինն ալ առաջ բազմածին , յետոյ անզաւակացաւ : Նախախնամութեան գաղտնիքը , իբրև հոգետես , գիտելու ուրժանաւորութիւնը շունենալով՝ մարդկօրէն այսչափ ինչ կըսեմ . քանի որ Քրիստոսի Հոգին Լուսաւորչի , Գրիգորիսի , Վրդանիսի , Արիստակիսի , Մեծին Ներսիսի , Սահակայ , Մեսրոբայ , Ղևոնդեանց , Օճնեցիի , Շնորհալիի , Իսրայէլի և այլ հաւատարիմ մշակաց բերնով Հայոց խօսեցաւ , մեր եկեղեցին ալ օր ըստ օրէ ընդարձակեցաւ : Վրացիք , Աղվանք , Ծօգէք , Ճիղքք , Թանարք , Ասորիք , Լվինիք , Հոնք և Ատրպատականք մեր եկեղեցիէն ընկալան Աւետարանի լոյսը , երկար ատեն մեր եկեղեցիէն , իբրև գթոտ մօր ստինքէ , ծծեցին Կենաց բունի փրկարար կաթը :

Եկաւ վերջապէս փորձութեան վայրկեանը : Մեր եկեղեցին , որ երբեմն մինչև Նիւշապուհ արևապաշտութեան վերայ յաղթանակ կանգնեց , մահժէտականութեան և հերձուածոց կատաղութեամբ բորբոքեալ բովի մէջ փորձեցաւ . իր դատերաց շատերը իրմէ զատուեցան , ոմանք այլ եկեղեցեաց յարեցան . կէսը Արարիոյ Մարգարէի մոլորութիւնը գրկեցին : Այս փորձութեան ատենը թէև Քրիստոնէութեան գրաւը, որ է ուղղափառ հաւատքը, անկողոպտելի մնաց մեր եկեղեցւոյ մէջ, այլ Թաղգէտի , Լուսաւորչի , Գրիգորիսի և Արխատակիսի հոգին , որ է կեանքը մահու առաջով Քրիստոնէութիւնը քարոզել առաջի թագաւորաց , իշխանաց և ժողովրդոց , վերացաւ մեր պաշտօնեացներէն . և Սահակայ և Մեսրոբայ գործը , որ էր կղերի և ժողովրդեան մէջ համանգամայն ի ձեռն ուսման լուսավորութիւն արմատացնել , մոռցուեցաւ :

Անկէ մինչև ցայսօր , այս երկու նորոգիչ և կենսաստու սկզբունքս տեղի տալով , կարծես թէ , մերայնոց վերայ տեսակ մը ապշութիւն տիրեց , ինչպէս ձմեռուան սառը կանաչասագարթ դարաստանի մը վերայ : Կենդանարար Ս. Հոգւոյ տածող սիրոյն յաջորդեց տեսակ մը թմրեցուցիչ պաղութիւն : Հայութեան բարոյական և քաղաքական շէնքը խախտիլ սկսաւ . հայրենեաց , միտքեան , ուղղութեան , միակրօնութեան սկզբունքը և զգացմունքը գնալով գնացին և քայքայեցան . Քրիստոսի փեմ , նորոգող , կենսագործող վարդապետութիւնքը անկարող առաջնորդաց պատճառաւ անգործ մնացին . ժողովրդեան սիրտը խռպանացաւ . հասարակաց բարիքը , բարոյական տաքինութիւնքը մոռցուեցան . ամեն անհատ իր

անձին շահի սկսաւ մտնտալ , ըստ հաճոյից անձին գնալ :
Հովիւներն , որ օրինաց պաշտօնեայ էին յառաջ , այնու-
հետեւ օրինաց տէր եղան . միտք , հոգիք , սիրտք փոքրկա-
ցան , նուաստացան . հեզ և մարդասէր Քրիստոսի բա-
րօշականը մարդիկ ուղղելու անբաւական սեպուելով ,
աբսոր , բանտ , կապանք , տուգանք և ծեծ եկեղեցւոյ
շեմէն ներս մտան . ու հօտապետերը ափոստալի տկարու-
թեամբ նզովքի և բանադրանքի շանթեր տեղալ սկսան
Բարդէն և Աբրահամ կաթողիկոսներէն սկսեալ մինչև
1846 թիւը այլախորհ Հայոց վրայ . իւրաքանչիւր նզովք
մեզմէ մէյմէկ ամբողջ ազգ և խումբ զատեց . որչափ
բանադրանքը զայրառաւ , այնչափ ալ մեր ազգի թիւը
սլակսեցաւ :

Քրիստոսի և Լուսաւորչի արեամբ և բրտինքով հա-
մահաւաքեալ , եղբայրացեալ ժողովուրդերն և ազգերը
խօթափոտ և ապաշնորհ առաջնորդաց ձեռքով այսպէս
և այսքան յօշոտեցան , պառակտեցան և ցրուեցան ,
այնպիսի առաջնորդաց ասեմ , որ իրենց մեծ հաւատ-
քովն , ու ձիւնափայլ սրբութեամբը մլուկ մը չկրցան
ստեղծել , բայց , հինգ հազար , քսան հազար և հարիւր
հազար Քրիստոսի արեամբ գնեալ Հայեր հռհռալով
բանադրեցին և հոգեւոր մահու դատապարտեցին , շինույ
ճարտարապետի գործը թողլով , ազգաւեր քակողի գործ
գործեցին , որպէս զի այս կամ այն չլամիտ Ամիրայի հա-
ճոյ ըլլան և ուսմէն գտնուին :

Արդ թէպէտեւ հին մարդոյ ապականեալ կիրքէն , դեռ
ոմանց միտքը խռովեալ և տեսութիւնը միգապառտ , եղ-
բայր ելլօրմէ , հոյր յորդւոյ , մայր ի դստերէ բաժնուած ,

իրարու դէմ կասկած , ատելութիւն , վրէժ կշնչեն , իրենց ձեռք իրենց ազգութիւնը և պարծանքը աւրելով օտարին կյարին . այլ մի՞թէ կարելի չէ այս կորստական , լարծուն զառկայրի վերայ վայրկեան մը կանգ առնուլ , աշուրնիս դէպ ի անցեալը դարձունել , տեսնել և կշռել ազգայնութեան շէնքի այն տխուր փլատակները , զոր մէք մեր ձեռք ըրինք , և ամաչելով ու սոսկալով այսօրիսի ոճրագործութեան վերայ , միտք բերեմք Կենարարի անսուտ բանը « Սմեկայն քաղաքուրքին և տուն քաժանեալ յանձն՝ կորժանի և աւերի . » և այս աղէտալի հետեանայը վերայ խորհելով՝ յօժարիմք անգամ մի , գոնէ իբրեւ ի Քրիստոս ծնեալ նոր արարածներ , իբրեւ Հայկայ որդիք , իրարու ձեռք երկնցունել , զիրար եղբայրաբար ողջունել և ատելութեան նիւթը Քրիստոսի հոգւովը , Քրիստոսի սիրովը քննել և պարզել :

Դիցուէք թէ մեր հովիւները այնպէս թմբրեցան , որ պատառող գայլերու իւենց փարախի մէջ մանելը առաջուրնէ չիմանալով , ապա ոչխարաց գիշատման կսկիծէն սթափելով , փոխանակ տիրասէր ու հաւատարիմ շանց պէս , գողի և գայլի վերայ յարձակելով , իրենց կեանքը հօտի վերայ դնելով զթշնամին փարախէն վանելու , անոնք , աւանդ , վիրաւոր ոչխարները սպտելու և բժըշկելու տեղ , զնոսա ևս գողերու հետ մէկ տեղ փարախէն անիծիլը դուրս վանեցին . այլ մի՞թէ այսօրուան օրս հինգ միլիոն Հայոց մէջ հինգ անկեղծ , հաւատարիմ և Քրիստոսի արեամբ ներկեալ եկեղեցական իրաւ աշխարհական , կենցաղագէտ , հեռատես և եղբայրասէր անձինք չկան , որ այսօրիսի պատառուածի աղէտալի հետեանայ

վերայ խորհրդածելով՝ անոր զարման մը տառնելու և կարկատելու հնար գտնեն : Ամեն բերդ , որչափ ալ անառիկ կարծուի , առնուելու համար շինուած է , ըսաւ երեւելի զօրավարներէն մէկը . ամեն բաժանմանց միաբանութեան ճար կայ , ասեմք և մեր , միայն թէ , միաբանութեան մշակները եսականութիւնը մէկդի դնեն :

Միթէ Հայք , Յոյնք և Լատինք Քրիստոսի գերեզմանի և Յննդեան մի և նոյն եկեղեցւոյ և մի և նոյն սեղանի վերայ աստուածապաշտութիւն և պատարագ մատուցանելով հերձուածող և չարափառ են . միթէ Լուսաւորչեան , Հռոմէական , Բողոքական կամ Յունադաւան Հայերը մի եւ նոյն եկեղեցւոյ մէջ աստուածապաշտութիւն կատարելով չարափառ կրլլան : Արժ մտայ , երկրաքարչ հոգւոյ , բժոտ աչաց , այո՛ , այսպէս կերելի . բայց Քրիստոսի արեամբը ներկուած հոգիներու , Աստուծոյ և եղբօր սիրովը լեցուն սիրտերու , այն սիրովը կըսեմ , որ հաւատքէն և յոյսէն վեր է և զօրաւոր , ըստ ամենայնի հակառակը կերելի . և միաբանութեան առաջին քայլը կհամարուի :

Ի՞նչ օգուտ մեզ այս և այն եկեղեցւոյ յարելէն , մինչդեռ միաբանութիւնը մեր ազգի մէջ հաստատուեր չէ . միթէ բաժանասէրերը կականկալեն բոլոր ազգք իրենց ետեւէն քաշել և այս կամ այն եկեղեցւոյ պատուաստել . ով կուզէ՞ թո՛ղ հաւատայ . ըստ մեզ , անհնարին դործ մըն է այս : Անոնք , առ առանձին , արդի հինգ բաժանմանց վերայ վեցերորդ բաժանում մը կարեն աւելցունել խումբ մը ժողովուրդ ազգութեան արմատէն սովեելով և վերս ի վերայ վիրաց դնելով . ահա՛ ըստ մեզ

բաժանասիրաց վախճանը : Ընդ հակառակն , ազգի բաժանեալ մասերու միարանութեան խնդիրը կենսաւում և փրկարար խնդիր մի է , որուն ամեն ճշմարիտ Հայեր հաճին պիտի գործակից ըլլալ , աղէկ համոզուած ըլլալով , որ օտարէն եկած ազատութիւնը գերութեան ոսկեզօծ շղթայէն-տաքքերութիւն չունի . որ օտարը , ո՛չ ափ աչ մարդասէր և առաստախրտ ըլլայ , իր գանձն ու արխներ չվատներ մեզ կամ ուրիշի բարբոթութիւն-տարայ անոր կրօնը ընդունենուն համար : Միջին դարու կրօնամոլութիւնը եռանդուն էր . Սրբազան Պապի Երուսաղէմ Մահմէտեանց ձեռքէն առնելու կամ Այրինգեանները վայրի չորքոտանեաց սէս ջարդելու համար հանած մէկ հրաւէրը , այն առնեն վեց հարիւր հազար քրիստոնեայք թագաւորք և կայսերօք ծովեր , անապատներ քաղցուց , Եւրոպայէն Ասիա անցուց , մեր օրովը այս մոլեռնակութիւնը մարած է , այնչափ մարած է , որ նոյն Սրբազան Պապը , իր սեպհական իշխանութիւնը պահելոյ համար , քսան անգամ բանիւ եւ գրով հրաւէր կարդարով՝ հազիւ կրցաւ երկու հարիւր միլիոն հռոմէականներէն երեք հարիւր Իռլանդացի եւ Իսպանիացի նահատակներ ժողովել կատեղիփիտարոջի դաշտը : Բաժանաւէրները ասկէ աւելի ի՞նչ փորձ կուզեն :

Եւրոպացի եւ Ամերիգացի քրիստոնէից մեզմէ պահանձածը կրօնափոխութիւն չէ . մի խաբուիք սիրելի Հայք . մի հաւատայք այն խաբերայ միսթոնարներուն , որոնք կամ Աւետարան ծախելու կամ Փռօիաբանդացի տիրապետութեան գոռոզ ձգտումը տարածելու քով պիտի եղած՝ Քրիստոսի անունը Հրէի եւ Մահմէտու

կանի տալէն կոսկում . այլ Արեւելքի Քրիստոնէից մէջ
խռովութիւն , կազ եւ կռիւ սերմանելէն չեն ամաչեր :
Հաւատապէք , սիրելի Հայք , որ այսօր ոչ Անգղիոյ Թա-
գուհին , ոչ Գաղղիոյ եւ Ռուսիոյ Կայսերք , ոչ Ս.մերի-
քայի Հասարակապետութիւնը պատիտի խնեւշութիւն
ներ ոչ կամին , ոչ ալ կներեն որ իրենց տէրութեանց
մէջ գործուն : Ընդ Հակառակն , անոնց մեզմէ պահան-
ճածն է քաղաքակրթութիւն , գաստիարակութիւն , եր-
կրագործութիւն , արուեստից եւ վաճառականութեան
ծաղկումը եւ ի վեր քան զամենայն՝ ազգային սերտ միա-
յանութիւն , ինչպէս վկայեն պիտի այն ամեն Հայերը ,
որք Գաղղիա , Անգղիա , Ս.մերիքա , Իտալիա կեցեր կամ
ճանապարհորդութիւն ըրեր են :

Բնութիւնը Հայուն , Յոյնն , Խուլաթին , Մօլտա-
վանին , Վալաքին , Լեհին , Մաճառին , Իսապացուն ,
Սերբին , Բօշնախին ոտք տուեր է քալելու համար , ձեռք
տուեր է գործելու համար , աչք տուեր է տեսնելու հա-
մար , ականճ տուեր է լսելու համար , սիրտ տուեր է ըզ-
գալու համար , միտք տուեր է խորհելու եւ ընտրելու
համար , վերջապէս , կամք տուեր է օրոշելու եւ ի գործ
դնելու համար : Արդ եթէ Հայը ձեռք , ոտք , աչք ,
ականճ , սիրտ , միտք եւ կամք ունենալով չքալեր , չգոր-
ծեր , չտեսներ , չլսեր , չզգար , չխորհիր եւ չկամիր իր
բարօրութիւնը տնօրինել , մի՞թէ կրօնափոխ ըլլալով
յանգապութենէ յզգայութիւն պիտի դայ , կամ թէ նոր
զգացմունք ստանալով իր մարդկային պարտքը ճանաչէ
պիտի : Մի՞թէ մեզմէ աւելի տղէտ եւ ողորմելի Յունա-
դաւան , Հռոմէական եւ Բողոքական ազգ ու ժողովուրդ

չկան . եթէ զմեզ ի միաբանութիւն հրաւիրողները այնչափ գթոտ եւ մարդասէր են՝ ինչո՞ւ նախ իրենց հին կրօնակիցները եւ ընտանիքը չեն լուսաւորեր կամ մխթարեր :

Յանկալի էր , որ այսպիսի կարևոր իրի պռտջադրութիւնը տգգային եկեղեցեաց հովիւներն ընէին և հասարակաց ապահովութեանը միտ դնելով՝ ազգային մարմնոյ խոյը բժշկել հոգային : Եթէ անոնք չկամենան ասոր վերայ խորհիլ , այն ատենը մեր ազգի հասուն և հեռատես անձերը պարտին ասոր ճարը գտնել : Թէ և Լուսաւորչի եկեղեցւոյ հաւատքը սուրբ է և ուղղափառ , սակայն մեր բաժանեալ եղբարքը , անտարակոյս , բաժանման պատճառ մը գտեր են , իրաւացի կամ անիրաւ , մեր վարդապետութեանց , կարգաց կամ ծխից մէջ , որ իրենց գայթակղութիւն կ'աւտճառեն : Եթէ ասոր համար սղգային ժողով պէտք է , թո՛ղ ազգը ձեռնհաս և վկայեալ նուիրակներ ընտրէ և ընտանեբար , ըստ պահանջման իւր հոգևոր և մարմնաւոր օխոոյիցը ինք զինքը բարեկարգէ , իւր հեռացեալ եղբարցը հետ միանայ , միաբան գործակցութեամբ զօրանայ և քաղաքակրթութեան մէջ յառաջ քալէ . այլ մեր եկեղեցւոյ բանալին երբէք օտար դռնասլանի չյանձնէ : Աւելորդ կաթողիկոսաց , պատրիարքաց , առաջնորդաց թիւը , եթէ ազգը վայելուչ դատէ , թո՛ղ յապաւէ . որոնք , ինչպէս բազմամեայ փորձով ապացուցեալ է , աւելի խռովութեան և ընդվայր ծախուց , քանթէ շինութեան և բարօրութեան պատճառ եղեր են . քանզի եթէ 45 միլիոն յունադաւան Ռուսք և 36 միլիոն հոռմէական Փաղղիսացիք և ոչ մի

պատրիարք և կաթողիկոս ունենալով՝ բարիոք կկառա-
 վարուին, մեզ, չորս կամ հինգ միլիոն չքաւոր Հայերուս,
 ի՞նչ պէտք են երեք կաթողիկոս և երկու պատրիարք :
 Մի՞թէ Լուսաւորչէն մկսեալ մինչև տասներորդ դարը
 մեր նախնիքը բարեպաշտ և ուղղափառ չէին, որոնք մեր
 քառասպատիկն ըլլալով՝ մի և երկարողիկոս ունէին .
 թո՛ղ զՎրացին, զԱղվանս և զայլ աղգս, որոց ծայրա-
 գոյն տեսչութիւնն ալ անոնց յանձն էր : Ինչո՞ւ մեր
 աստուածաբանները չեն մտածեր, որ Մահմետի իշխա-
 նութիւնը Քրիստոսի եկեղեցւոյ շեմէն ներս մտնելու չէ-
 ի՞նչպէս ուրեմն կընդունին, որ անոր հեղինակութեամբ
 կարգուած պատրիարքք մեր եկեղեցւոյ մէջ իրաւասու-
 թիւն ունենան : Մեր կաթողիկոսաց թիւն ալ այն ատենը
 սկսաւ շատնալ, երրորդ երկպառակութեան հոգին
 ցրուել սկսաւ Լուսաւորչի անտանելի չարչարանօք հա-
 մահաւաքեալ Հայք և ժողովուրդք : Մի՞թէ աւելի աս-
 տուածպաշտութեամբ ու բարեպաշտութեամբ վարուած
 չեմք ըլլար մէկ հստիկ միայն գօրաւոր գրոխ ունենալով
 քան թէ հինգ կերպարանեացներ . մի՞թէ աւելի իմաստու-
 թիւն չէ մէկ հատիկ հոգևոր վարչութեան բարեկարգ և
 առոյգ կեդրոնական ատեան ունենալ, մեր նախնեաց
 նման, որոց կաթողիկոսք ալ ըստ պիտոյից ժամանակին
 և ժողովրդեան Վաղարշապատ, Դուին, Արտաշատ,
 Երազգաւորք, Անի, Ծամնդաւ, Հոռմկլայ, Սիս և այլ
 շատ տեղեր փոխադրուեցան որպէս զի սիրտը և գրոխը,
 մարմինը և հոգին իրարմէ չզատուին :

Երկրորդ՝ աղգը գրաւոր և հաստատ օրէնքով բարե-
 կարգելոյ և վարելոյ փոյթ : Օրէնքը մարդկային վարուց

բանոնն է եւ քաղաքավարութեան խարխալը . առանց օրինաց անհնարին է որ ժողովուրդ մը , ազգ մը արդարութեամբ վարուի եւ դիմանայ երկար : Մեր ազգը , իբրեւ հոգեւոր մարմին , իր կանոնգիրքը ունէր , իբրեւ քաղաքական մարմին , իր Դատաստանագիրքը ունէր մեր նախնեաց օրովը : Վաղարշակը , Արտաշէսը , Գաղիկը , Լեւոնը մեր մեծամեծ օրէնսդիրերը եղան : Ազգային իշխանութեան վերցուելովը կանոնգիրք եւ դատաստանագիրք անապատները փախան , այնուհետեւ մեր գլխաւորները իրենց հաճոյքը իբրեւ օրէնք համարելով , ըստ այնմ վարեցին մեր ազգը . մեր ժողովրդեան ամեն ազնիւ եւ նորոգիչ ձգտումները ջղակոտոր ըրին . անզգամ հարուստը անպատժութեան պարտօնագիրը իր ծոցը ունենալով , պարկեշտ աղքատը միշտ զրկուելով՝ իրաւանց եւ արդարութեան տեսիլքն անգամ այնպէս կօրսուեցան մեր պատուակտն հասարակութեան մէջ , որ անիկայ գծտութեան , ամբարշտութեան , խռովութեան , կոռույ եւ հարստահարութեան տեսարան եղաւ :

Մեր գլխաւորները , որ ազգը կառավարելու պահանջները ունին , երանի թէ , գոնէ ժողովուրդէն աւելի լոյս եւ խելահասութիւն ունենային . երանի թէ ... հանձարն , իմաստութիւնն եւ կենցաղագիտութիւնն են , որ զմի այրքան զայլ այր արգոյ եւ պատկառելի կրնեն եւ ոչ թէ կոշումն եւ ծնունդը : Մարդոյ բուն ազնուութիւնը անոր զգացմանց եւ խորհրդոց վսեմութիւնն է եւ ոչ թէ արտաքին ճոխութիւնն եւ շուքը . երանի թէ անգամ մը խորհէին թէ եթէ իրենք հասարակութիւնը վարելու եւ դատելու իրաւունքը ունին , պիտե՞նք հապա ո՞վ դատէ

պիտի : Ապաքէն մարդկութիւնը և Աստուած կապահանջէն, որ օրէնքը միայն մարդոց վերայ թագաւորէ և ոչ թէ մարդ . օրէնքը պատժէ յանցանքը և պակէ աւաքինութիւնը եւ ոչ թէ կաթողիկոսը, պատրիարքը և ամիրան . օրէնքը վարէ զկաթողիկոս, զպատրիարք և զամիրայ . եւ օրինաց անհնազանդը, ով եւ ըլլայ, եթէ կաթողիկոս, եթէ պատրիարք, եթէ ամիրայ, թո՛ղ պատժուին անաչառապէս եւ հատորակաց թշնամի համարուին :

Արքարակորով, ուղղամիտ, ժողովրդեան իրաւունքը եւ կարիքը նանաչօզ եւ պաշտպանօզ, լուսաւորեալ եւ ստաքինի գլխաւորները, անշուշտ, աստուածապարգեւ բարիք են : Երանի այն ազգին, որ Սահակ Բագրատունի, Վարդան Խամբրունեան, Փազիկ Աթրոնի, Լեւոն Ռուբենեաններու պէս գլուխ եւ իշխան ունին . այլ գլուխաւոր կամ իշխան ըսուելու իրաւունք ունի՞ն այն ինքնակոչ նախարարները, որք վատութեամբ Արշակունի եւ Բագրատունի տէրութիւնները, մեր ազատութիւնը, երկիրը, փառքը եւ ամեն բարեբաստութիւնը, իրենց կորստական շահուն համար, մերթ Պարսից ծախեցին, մերթ Յուսայ : Ազգապետ ըսուելու արժանաւորութիւն ունի՞ն այն սինիքոր անձինքը, որոնք ազգին ծառայութիւն մը չըրած, այս ինչ գեղէ տրեխաւորեալ, այս ինչ, այն ինչ քաղաք գնացեր և Հայոց վերայ իշխող տէրութեանց գործակալաց անիրաւութեանցը գործիք եւ գործակից ըլլալով՝ մամոնայ գիղեր ու հասարակութեան վերայ փրքանալով, անոր նուիրական իրաւունքը բռնաբարեր եւ ստրկական հպատակութեան առաջնորդ եղեր : Իշխան ըսուելու արտօնութիւն ունի՞ն այն անձինքը, որոնք առ

տուրնէ մինչեւ երեկոյ սեղանի առջեւ նստած՝ աչաց
մէկը ոսկեկիր սնդուկի վերայ, միւսը գերօյով լեցուն
սոմարի վերայ տնկեր, ուր են իրենց հայրենիքը եւ
փառքը, որ եւ իրենց ոսկի հորթը գիրցունելը լրումն
մարդկային պարտաւորութեանց կսեպեն։ Մարդկու-
թիւն, ազգութիւն, հաւատք, կրթութիւն ի՞նչ ձեռն-
տուութիւն, ի՞նչ շահ կրնան ակնկալել այսպիսի փոք-
րոգի եւ ոսկեմալ անձերէ, որոնք ամեն ազգային բարիք
օտարաց ծախելէն ետեւ, այսօր ալ մէկ հատիկ ժառան-
գութիւննիս, որ է մեր հաւատքը, որուն մէջ մեր կրած
անպարտ չարեաց վերայ միօրթարութիւն կգտնեմք,
որով վշտակիր հոգինիս կգորացունեմք լաւագոյն օրերու
սպասելով, այս միակ ժառանգութիւննիս անգամ
աճուրդի հաներ են։ Ի՞նչ հոգեւոր եւ մտաւոր կանա-
րութիւններ սպասելու է Խորենացիէն դատասարտ
եալ գողակից, կծիկ, ագահ, յափշտակող, աշխարհաւէր,
աղտոկասէր իշխաններէ։ Եր. 554։

Մեր ազգը, որ շատ մը ձերբով զարդարուած՝ արժա-
նի էր լաւագոյն բախտի, մեր անարժան իշխանաց շնոր-
հիւր, այսօր թիզ մը սեպհական գետին չունի այս ահա-
գին տիեզերաց մէջ, եւ Բօշաներուն պէս թափառական
կպտտի։ Մեր ազգը, որ իր հայրենիքը եւ հաւատքը
պաշտպանելու համար ոչ իր արիւնը խնայեց, ոչ իր
գանձը եւ վաւակունքը, այսօր մեր իշխաններու շնոր-
հիւր արեւելքէն սրեւմուտք, հիւսիսէն հարաւ ստրուկ է։
Օտար ազգաց իշխաններն իրենց սերնդեանը երկիր,
օրէնք, դրոպանութիւն, տէրութիւն, փառք թողին իր-
րեւ ժառանգութիւն, մերինները, ընդ հափառակն, մեզ

Թողին տգիտութիւն , ստրկութիւն , արտասուք եւ նա-
խատինք : Մեր ազգը , որ իր կորովամտութեամբը ,
գործունէութեամբը , արիութեամբը եւ ուսումնասիրու-
թեամբը , եթէ Սողոմնի կամ Լիկուրգիօրէնքով վարուէր ,
նշանաւոր ազգերէն մէկն ըլլալու էր անշուշտ : մեր աղի-
կամի իշխանաց տակ խամբելով , գօսանալով , բրտա-
նալով՝ աւելի թշուառութիւն ճաշակեց քան է բարօրու-
թիւն . և Հիսփասկան ազանց վեհագոյն Հայք , փոխանակ
իր դրացի ազգաց տիրելու եւ պատգամ տալու , մեր իշ-
խանաց գոեհիութեան պատճառաւ , գինեակէր Վրաց եւ
աւաղակ Քիւրտերուն անգամ պարտաւորեցաւ Հպա-
տակիլ : Թողում յիշեւ ՂԱսորին , զՊարսիկը , զՀոռ-
մայեցին , զՅոյնը , զԱրաբը , զԹաթարը եւ զԹիւրքը ,
որք գէթ մեղմէ բազմաթիւ էին , ոմանք ալ քաղաքական
հրահանգներով աւելի բարգաւաճեալ : Զկարծէ՛ մէկը ,
որ այսպէս գրելով՝ գիշխան ոք բամբասել կամիմ կամ
սլախարակել . քաւ լիցի :

Մեր կրած չարեաց բուն հեղինակը աւելի մեր իշխան-
ներն եղեր են քան թէ օտարները . մեր անիշխանու-
թեան եւ թշուառութեան սկզբնապատճառը աւելի մեր
մտաւոր եւ բարոյական հիւանդութիւններու մէջ փնտ-
ռելու եմք քան թէ սոյս ինչ , այն ինչ ազգի Հայաստան
արչաւելուն մէջ : Քանի որ մեր գիտուն անուանեալները
մեր թերութիւններն ու բարոյական ախտերը ծածկեն ,
մեր մեծաւորներու ապօրէն վարքը առաքինութեան
փոխելով շողոքորթութեամբ խնկարկեն , վրանիս խըն-
դան , քսակնիս պարպեն , որ քան զօր վիճակնիս գէշնայ
պիտի : Ախտերնիս հին է , շատ հին է , մորթի կամ ար-

տաքին ախտ չէ. ներքին է եւ ժառանգական եղեր է ,
տաան , քաան ցեղ պորտէ պորտ անցներով : Ապօրէնու-
թեան , սոգիտութեան հոգին , հաճոյք կատարելու ճիգ-
տունը , շողաբարթութիւնը այնպէս մեր զգայմանց մէջ
տարբացներ են , որ , կարծես թէ , Հայը այլոց ծառայելու ,
անբանօրէն ապրելու , սոգիտութեան մէջ տապալուելու
եւ մերկ ճամարտութիւն չլսելու համար ծներ է . որպէս
թէ Աստուած եւ բնութիւնը անանցանելի նշովքով ար-
գիւնր են Հայուն , օրէնք , իրաւունք , ազատութիւն ,
հայրենիք , բարեկարգութիւն բառերը բերան առնուլ ,
անոնց վերայ խորհիլ , եւ օր մը արդիւնաւորել :

Մեր չորս հազար տարուան պատմութիւնը իմաստա-
սիրաբար ուսանողը ակն յայտնի կտեանէ , որ մեր ազգի
բոլոր թշուառութեանց ծնողը եւ օկզբնապատճառը միշտ
մեր իշխաններն եղեր են , այն իշխանները կըսեմ , որոնք
թէեւ անձամբ ամեն միութեանց գերի , ստիպյալ գայ-
թակղիլ ձեւացուցեր են , թատերաց դերասանի պէս , եր-
բեմն Արտաշէս Արշակունի քրիստոնեայ թագաւորի
վերայ , եւ Պարսիկ կռապաշտ ու ամենապիղծ թագաւո-
րի մը առջեւ ծուներ դնելով՝ աղաչեր են որ մեր քրիս-
տոնեայ թագաւորը վերցունէ ու կրակապաշտ պիղծ մարգ-
պան դնէ անոր տեղը , որ Սահակ Պարթևը ձգէ եւ
Շմուէլը Լուսաւորչի աթոռը հանէ , ու մեր ազատու-
թեան նախատինքը ջնջելով՝ դերութեան փառք տայ
մեզ : Այն իշխանները , կըսեմ , որ Բագրատունի Գաղիկ
բարեյոյս թագաւորը Անիի կաթողիկէի մէջ սոսկալի
երդումներով խաբելով՝ Մօնոմախին ուղարկեցին սէր
հաստատելոյ համար , եւ դէռ անիկայ Կոստանտնուպօլիս

չհասած , իրենք մեր տէրութիւնը և բարօրութիւնը Յու-
նաց ծախեցին . կա՞յ ուրիշ ազգաց պատմութեան մէջ
այսպիսի եղեոնապարծութեան օրինակ , զոր մեր իշխան-
ները գործեցին :

Մարդ , ինչ և իցէ կոչում կամ վիճակ ունենայ , ինչ
եւ իցէ բարձ եւ երեւոյթ ունենայ , ժաւադին մարդ է
հանդերձ մարդկութեան բոլոր յատկութեամբքը : Ոմանց
մարդոց սեթևեթեալ արտաքին երևոյթը և փողփողիւն
պաճուճապատանքը կրնան ծանծաղափառներուն ապշու-
թիւն , զարմանք և ականաց երկիւղ ազդել . այլ քրիս-
տոնէութեամբ եւ իմաստասիրութեամբ լուսաւորեալ
անձեր սովոր են , մարդոց մը իսկական արժէքը գնահա-
տելոյ համար , անոր արտաքին ծեփէն ներս թափանցել ,
անոր վրայի վարագոյրը բաճալ և ներքին մարդոց որպի-
սութիւնը քննել . անոր կատարելութիւններու վերայ
միայն զարմանալ և անոնցմէ միայն պատկառիլ : Նախա-
ինամութիւնը Լուսաւորիչը եւ Սուրմակը , Ներսէս
Պարթեւը եւ Եմուէլը , Սահակ Պարթեւը եւ Բրբիշոն
Թադէդոս Առաքելոյ աթոռը փոփոխակի ելլել թոյլ
տալով , նաեւ Տրդատ եւ Պապ , Մեծն Կոստանտիանոս
եւ Յուլիանոս արքայական գահոյքը հանելով յաւիտե-
նական լրջնութեան դաս մը ժալ կամեցաւ ամեն մար-
դոյ եւ զգաստութեան խրատ՝ ամեն կաթողիկոսի , թա-
գաւորի եւ իշխանի , որ իբրեւ մարդ , ամենն ալ սխալա-
կան են եւ անկարօղ , եթէ օրէնքը իրենց առաջնորդ ,
օժանդակ եւ ուղղիչ չունենան , ազգ եւ ժողովուրդ
վարելու համար :

Մեր ազգին , իբրեւ հոգեւոր եւ աշխարհական մարմին ,

երկու էական ըստ պէտք են . գիտութիւն եւ օրէնք . գիտութիւն մեր միտքը լուսաւորելու , մեր պարտքը ճանաչելու , մեր մարդկութեան նպատակին համեմատ ընթացք ունենալու , մեր մտաւոր կարողութիւնները ազնուացնելու , մեր զգալոյ , խորհելոյ , ընտրելոյ , դատելոյ եւ կամելոյ կարողութիւններն զարգացնելոյ , աստուածապատկեամբ եւ մարդավարութեամբ կենցաղավարելոյ համար . և օրէնք մեր պարտքը կատարելոյ , ազգային մարմնոյ այլ և այլ անդամոց առ միմեանս ունեցած յարաբերութիւնները կանոնաւորելոյ , հասարակաց և անհատի ստացուածքը , իրաւունքը եւ խիղճը ապահովելոյ , ընդհանուր և մասնաւոր իրողութեանց կարդաւոր ընթացք տալոյ , մեր կիրքը սանձելոյ , տկարը զօրաւորին դէմ , անմեղը անզգամին դէմ պաշտպանելոյ , որով եւ ազգի լրութիւնը զօրացունեալ համար :

Եթէ ամենախնամ Աստուածը երկրիս չնչին ճծիէն սկսեալ մինչև երկնից լուսաւորները , և դողդոջ ծիւղէն մինչև Լիբանանի եզեւինը , ամենն ալ մշտնջենաւոր եւ անփոփոխ օրինաց տակ լիակեց , միթէ ամեն արարածներէն գերազոյնը , որ է մարդը , միայն անօրէն կամեցաւ ձգել : Քա՛ւ լիցի այսպիսի ամբարշտութիւն Աստուծոյ արդարութեանը վերագրել : Աղամայ , Նոյի , Մովսիսի և Յիսուսի միջնորդութեամբ դերբնական ճշմարտութեանց վերայ Աստուծոյ մարդոց , իբրեւ հոգեւոր էակաց , աւանդեալ օրէնքը ամենայայտնի ապացոյց են , որ Յաւիտենականը կպարտաւորէ զմարդ իբրեւ մարմնաւոր էակ , նոյնպէս քաղաքական օրէնք ունենալ :

Աստուածային օրէնքը իշխանաց հաճոյքէն կախում

չունի, ոչ ալ այլայլութիւն կրէ պիտի անոնց աչառութեամբը : Իսկ մարդկային օրէնքը, որ հայրական հեղինակութենէ ծներ է, ամեն ազգ կատարեալ իրաւունք ունի, իր պիտոյիցը և ժամանակի պարագայիցը համեմատ, դնել եւ բաժնորէ՛լ երբոր վայրենութեան վիճակէ ելլելով՝ քաղաքավարութեան չաւղի մէջ կմտնէ, երբոր թափառական կենցաղը ձգելով հաստատ բնակութեան տէր կըլլայ, ու պիտոյքնին կշատնայ : Արդ ինչպէս Աստուծոյ օրէնքը գրով տրուեցան, այնպէս ալ մարդկային Օրէնքը կամ Սահմանադրութիւնը գրով տրուելու է ժողովրդեան : Օրէնք դնելոյ իրաւունքը, ինչպէս նաև իշխան եւ առաջնորդ դնելոյ եւ հանելոյ հեղինակութիւնը ժողովրդեանն է եւ ոչ թէ քանի մի անհատից, անոր հեղինակը հասարակութիւնն է և ոչ թէ քանի մի առաջանիք, վասն զի իշխան, հայրապետ, պատրիարք, առաջնորդ, ամենքն ալ ժողովրդեան որդի են, անոր ժողէն ելեր են, անոր քրտինքով կապրին, անոր պաշտօնեայքն են, ու անոր պէտքը հոգարայ համար կարգուած են : Աշակերտը իր վարժապետին, ծառան իր տիրոջը հնազանդելու պարտական են . վասն զի աշակերտի կողմէն հասակի անկատարութիւն և վարժապետի կողմէն հասակի և խելաց կատարելութիւն կան . վասն զի մեծաւորի եւ ծառայի մէջ երկուստեք ազատ հաճութեամբ պայմաններ եղած են, այլ երկու խելահաս անձեր . վասն զի մէկը դարբասի մէջ ծներ է, միւսը խորճի, մէկը միւսին ակամայ հնազանդելու պարտաւորութիւնը անբանից օրինաց մէջ անգամ չկայ : Ասիկայ բռնաւորաց և տգիտութեան գիւտ է, որք զբանական իբրեւ անբան ջողիր, իրենց քմացը համեմատ, այսօր լե-

որ կարած են, վաղը՝ անապատը, միւս օրը՝ ժայռերու վերայ մինչև որ սպանդանոցը ուղարկեն, միւս ուտեն և մորթը հագնեն : Բարեբախտաբար այսպիսի հրէշներու թիւը օր ըստ օրէ կտրակաի, հին մոլորութիւնները խնայողութեան լուսով հեռագնեմէ կրտաքատին . և վշտակիր մարդկութիւնը : իր յափշտակեալ պայմանը վերջստին ձեռք բերելով՝ մարդօրէն ապրելոյ ունակութիւնը կրտանայ :

Ժողովուրդը՝ իր իշխանին յաշխարհայինս, հօտը՝ իր հովուին յաստուածայինս, պէտք է, որ հնազանդի . այլ ոչ հակառակ օրինաց և խղճի : Սուրբ գրոց մէջ, ուր որ իշխանի կամ տառապանքի հնազանդելոյ պատուէր կայ, հոն յայտնի կամ լռելեայն օրինաց հնազանդելոյ պատուէր կայ . վասն զի հօտը եւ ժողովուրդը իրենց իշխանի եւ հովուի հաճոյքին հնազանդելու չեն, այլ վասն զի իշխանը և հովիւր պատուածային և աշխարհային օրինաց ազատաւոր և գործադիր են ժողովրդեան բարի ընելու համար : Այս կէտիս վերայ մեր ազգայնոց մտաց մէջ տարակուսի տեղիք ամենեւին չթողոյ համար, մանաւանդ անոնց, որոնք բռնաւորներու տակ ճնշած, կորուսեր են օրինաց սկզբնական տեղեկութիւնն անգամ, Սրբոց Ղևոնդեանց եւ Վարդանանց վարդապետութեան մէկ կտորը հոս դնել կարեւոր համարեցայ : « Թրէնք աստուածային Խացցեն բազաւոր խմբայ ամենայնի . և ի նմին օրինաց ընկալցին յանգաւորք զգաւթիս դատապարտութեան : » Եղիշէ. եր. 97 :

Եթէ ամեն իշխանաւոր իր ստորադրեալները այնպէս բարեմտութեամբ վարէր, ինչպէս հայր մը, իր զաւաւկունքը, եթէ ամեն հովիւ անսխալութեան, անմահութեան,

անխոփոխութեան, ինտուիտիւնի, արդարութեան, ամենա-
 յեքութեան, այսօր զուարթ, վաղը արտաւժ, երբորդ օրը
 սրահեղեղ, յորտեղ օրը լիեղծարեայ արտօնութիւն տնե-
 նաք, ապիտակն վառագոյն Էր ժողովրդեան բարօրու-
 թիւնը անհատի մը հաճոյիցը հաւատալ։ Բե՛ր որ իշխան
 և հովիւ անմահ և անխաշ, անխոփոխ և արդար, իմաստուն
 և անեղբեք լոյսալէն զատ, երբեմն ժողովարդէն ալ ա-
 լեղի պահատուտք են։ Ապօրէն վարչութեան արդիւնքը
 Ասիոյ և Եւրոպիոյ մէջ ակներե կտեսնեմք։ Թո՛ղ հա-
 մեմատէ Հայ մը Պարսից եւ Բելգիացի, Ավստրիոյ եւ
 Անգղիոյ ժողովրդոց թշուառութիւնն ու բարօրութիւնը-
 և համոզուի, որ ուր օրէնք կայ, հոն արդարութիւն և եր-
 ջանքութիւն կան։ ուր օրէնք չկայ, հարստահարութիւն և
 թշուառութիւն կան։ Ի՞նչպէս կարելի է ապաքէն մեր ժո-
 ղովրդեան բախտը եկեղեցականի կամ աշխարհականի
 քմայք հաւատալ, որ ամեն վայրկեանի մէջ ենթադրայ են
 կրից, և իրենց սխալանօքը այսօր իմ տունը, վաղը եղբորս
 կիկեն։ Ասոր համար մեր ազգը, եթէ քաղաքավարու-
 թեան ասպարիզի մէջ մտնելու և իր գոյութիւնն ապա-
 հովելու միտք ունի, իր առաջին պարտքն է ինքզինքը
 դրաւոր եւ տեւական օրէնքով բարեկարգել. եւ ամեն
 եկեղեցական և աշխարհական ազգապետ նոյն օրինաց
 հազանդեցնել։

Պէ՛տք է յայտնել թէ գիտութիւնն ու կրթութիւնը
 ամեն բանական էակի գրեթէ առաջին կարիքն է։ Ամեն
 օր, ամենքս մեր սեպհական աչքը կտեսնեմք, որ խո-
 պան երկիրը յոռի բերք կբերէ, որ նոյն երկիրը մշակուե-
 լով՝ ցորեն, խաղող, թիթենի, լեղակ, շաքարեղէգն,

բամբակ եւ այլ ազնիւ բոյսեր կրերէ՝, որով ուղղեր եւ տէրութիւններ կճոխանան և վայելուչ կկենցաղավարին։ Բնութիւնը, որ վարազին ժանիք տուերէ, փղին՝ կնճիթ, մեղուին՝ խայթոց, կուղբին՝ ճարտարութիւն և կարապին՝ ծովափարութիւն, անոնց կարիքը հոգալոյ և թշնամեաց գէմ՝ զինելոյ համար։ Նոյն բնութիւնը, ամեն արարածներէն ազնուագոյն էակին, որ է մարդ, կարծես թէ մասնաւոր գէնք մը չէ տուեր զինքը պաշտպանելոյ և իր կարիքը հոգալոյ համար։ Մերկ մարդը, քննութեան տակ առնելով, կարծես թէ ամեն կենդանիներէն ողորմելի է։ Այլ մարդ, այնպէս ողորմելի չէ, ինչպէս կերեւի։ Մարդոյ մեղէն շէնքին մէջ, անոր հոգեղէն տաճարին մէջ Աստուած կայծ մը թաղերէ, զոր հոգի կանուանեմք, հանդերձ խորհելոյ, դատելոյ և կամելոյ կարողութիւններով, որոնք յանհունա կրնան կատարելագործիլ։

Մարդ, թէ և անասուններէն աւելի անկատար կծնանի, սակայն իր կարողութեանց սաղմը իր մէջն ունի։ Ուսումն է, որ այս աստուածային կայծս կարծարծէ, դաստիարակութիւնն է, որ այս սերմն պտղաբեր կրնէ։ Մարդ առանց ուսման և դաստիարակութեան, թէեւ մարդոյ երեւոյթ ունի, այլ իրօք մարդ չէ։ գիտութիւնը, որ ուսմանց արգասիքն է, մտքի մկրտութիւնն է։ վասն զի իւրաքանչիւր գիտութիւն մէյմէկ ճշմարտութիւն է։ Մարդ, որչափ շատ գիտուն ըլլայ, այնչափ շատ ճշմարտութիւններ կժառանգէ, որոնք միտքը և հոգին օծելով զանոնք կարբեն, կազնուացնեն և թշուառութեան մէջ անգամ երջանիկ կրնեն։ Մարդ բիւրաւոր պարտք կաւարելու է, բիւրաւոր թշնամիի յաղթելու է։ սակայն

մարդու մարմինը անբաւական է . եթէ անոր միտքն ալ տգէտ մնայ, այն ատենն է անոր ծայրագոյն խղճութիւնը, որ թէեւ ի պատկեր Աստուծոյ եւ իշխան արարածոց ատեղծուած, ոյլ իր մտքի կուրութեամբը, որ թանձր խաւարի սլէս անոր չորս դին պարիսպ կապեր է , անառնոց եւ անբանից կհաւասարի . ոչ անցեալը քննելու բաւակոնութիւն ունի , ոչ ներկան իր պիտոյիցը ծառայեցնելու , ոչ ապագան գուշակելու եւ իր ապահովութիւնը անօրինելու . իբր զի ներկան անցելոյ արգասիքն է , եւ ապագան՝ ներկային : Տգէտի մտքի աչքը կարճատես ըլլալով, նա մարմնով միայն կապրի, անասունի պէս իր մարմնական պիտոյքը միայն կմտմտայ , զգալի աշխարհի կեղեւը միայն կտեսնէ . անոր ընդերքը թաղուած ճոխութենէն ղուրկ կմնայ, եւ իր տեսութիւնն ու գործունէութիւնը իր մարմնոյ տեսութեան հորիզոնէն անդին չեն անցնիր : Իր միտքը եւ ճաշակը անտաշ եւ բիրտ ըլլալով, իր արտադրութիւններն ալ բիրտ են . իր զիմացիի սրտի եւ խորհրդեան մէջ թափանցելու ձեռնհասութիւն չունելով՝ միշտ խաբուելու ենթակայ է , ինչպէս մեր իշխանները միշտ խաբուեցան Պարսիկներէն եւ Յոյներէն : Իրաց իսկական արժէքը չճանաչելով՝ անոնց արտաքին երևոյթովը միայն կգբաղի, եւ վայրենեաց պէս փայլուն ապակին աղամանդի տեղ կընդունի . եւ սպաղուն արոյրը՝ ոսկիի տեղ : Իր մտաց մէջ ճշմարտութեանց խաբխիւր չունելով՝ անդեկ եւ անխարիսխ նաւու պէս ալէտանջ կծիայ . բնական երևոյթներու պատճառները քննելու եւ նուաճելու տեղ, ինչպէս Ֆուանգլին ըրաւ , անոնցմէ հոստկայ . ամեն հովէ կերերայ , ամեն կարծիքի կհակի եւ

իր նպատակէն խոտորեալ՝ թէև մարմնով կապրի, այլ մտք և հոգւով միշտ տղայ կմնայ. թէև երկրի տէր է, այլ առանց զայն ճանաչելոյ, մշակելոյ և երջանկարար ապրելոյ՝ հրոսակի պէս աշխարհ կգայ, պղատոնեան աւանակի պէս կանաչ խոտի վերայ կթաւալի, և հեղեղի պէս յաւիտենականութեան ծոցը կերթայ, արեւակ եւ անասկաւ թողլով զաշխարհ, զոր թէեւ շինելոյ եւ վայելելոյ պատուէր առեր էր:

Տգէտք ոչ իր Արարիչը կճանաչէ և ըստ պատշաճի կպաշտէ, ոչ իր պարտքը գիտէ և կկատարէ: Հայրենիք, ազգ, փառք, իրաւունք, օրէնք, արդարութիւն բառերը անոր համար նշանակութիւն չունին. մարդկութեան անհոգն Ովկիանոսի մէջ իր բռնած կորեկի մը քիւրերոդ մապին չափ տեղը չմտմտալով՝ ինքզինքը բարձրագոյն էակ մը կկարծէ: Անոր հաւատքը թանձրագոյն անապաշտութիւն է. կարեկցութիւնը անոր բառգիրքէն հալածուած է: Նշ, իր յոռի կրիցը զգաստիարակութիւնը սուղլիչ չունենալով, իրեն չնամոզը, իր կարծիքին չհակողը, ոչ միայն անհաշտ թշնամի կկարծէ, այլ և անհաւատ. խրատ, բարի օրինակ տալ չգիտէ. անոր բարոյականը հալածանք է, նորա բարեպաշտութիւնն է տնաւորութիւն. գիր, ուսումն, տպարան, ազատախօսութիւն անոր համար մոլութիւն և ժանտախտ են: Այս է ողորմելի ազգիտութեան համառօտ նկարագիրը, որ հին և նոր դարուց մէջ միլիոնաւոր շայեկան և պարկեշտ մարդիկ արքայի և բանտի դատապարտեց կամ թէ դիզափայտի վրայ ածին դարձուց:

Ներոպայիք համոզուած են, որ ազգութեան պայման

ները օրէնքն եւ լեզուն են : մեր, գոնէ մեր ազգի նկատմամբ, համոզուած եմք, որ օրէնքէն և լեզուէն աւելի մեր ազգի գոյութիւնը պահեց մեր կրօնը և մեր եկեղեցականաց հաւատարմութիւնը : Եթէ անոնց մէջ թերութիւն ալ երեցաւ, աւելի անոնց գլխաւորաց կլերաբերի այն քան թէ իրենց . ըստ որում գլխաւորները, ինչ որ կարօղ էին, չըրին, և ինչ որ չէին կարօղ, ըրին : Մեր օրովը երեցան քանի մի անձինք, որ ռանհար ըրին մեր կղերը, կարեկցութեան և խմածութեան օրինաց դէմ մեղանչելով . ըստ որում հիւանդը հայհոյելով չառողջանալ երբէք : Եթէ Սահակայ և Մեսրոբայ աշակերտաց մէջ տգիտութիւնը արմատացեր է, բոլոր յանցանքը անոնց վերայ միայն բառնալու չէ, յանցանաց մեծագոյն մասը Արշակունեաց ու Բագրատունեաց տէրութիւնները օտարաց մատնող իշխանաց վրաց կմնայ վերջապէս : Եթէ կղերը գիտութեան լոյսէն զուրկ է, վառն գի ազգը յարեւելից յարեմուտս, ի հիւսիսց ի հարաւ անկէ զուրկ է : Կղերը ոչ երկնքէն իջեր է, ոչ գեպնէն բուսեր, նա ժողովրդեան որդի ըլլալով՝ ականայ իր հայրենի ժառանգութեանը բաժանորդ եղեր է : Տգիտութիւնը և ազօրէնութիւնը եւ կղերին եւ աշխարհականին հասարակ ըլլալով՝ գիրար չմեղադրեմք բնաւ . այլ ջանամք երկու վիճակի մէջն ալ տեսական ու մեր ազգին յանրմար դաստիարակութիւն մտցունել :

Մեր ազգութիւնը, ինչպէս վերը ըսինք, մեր կրօնի վերայ աւելի քանթէ մեր լեզուի վերայ հիմնեալ ըլլալով, և քրիստոնէութիւնը կատարեալ քաղաքակրթութեան աղբիւր՝ աւելի սլատշաճաւոր էր, եթէ ազգային դաստիար

րաւութիւնը մեր եկեղեցիէն ելլէր եւ եկեղեցականաց ձեռամբ ժողովրդեան մէջ ժառաշէր, ինչպէս Լուսաւորչի, Սահակայ, Մեսրոբի և Սիմէօն Կաթողիկոսի ձեռամբ մատակարարուեցաւ: Այլ երկիրներ, թէև կրօնը դահասէր կղերի ձեռք տիրապետութեան գործիք եղաւ եւ ժողովուրդը կեղեքելու հնարք, բարեբախտաբար մեր մէջը միշտ իր վսեմութիւնը պահեց: Մեր կղերը ժողովրդեան ամեն տառապանացը բաժանորդ եղաւ, չուզեց երրէք անոր խեղճութիւնը իր օգտին ծառայեցունել: Մեր կղերը թէև աղբատութեան հնոցի մէջ տանջուած՝ սակայն լուհամարեց իր հօտին հետեւիլ Երասխի ափերէն մինչև Նեվայ, Գառնգէս, Վոսիոր և Նեղոս: Լուհամարեց տարագիր ըլլալ քանթէ իրեն յանձնուած աւանդը ուրանալ: Այո՛, թէև չուզելով տգիտութեան խորխորատը անկաւ, այլ միշտ հաւատարիմ մնաց իր կոչմանը, և լաւագոյն աւուր ակնկալութեամբ մեր ժողովրդեան վշտացը վշտակից եղաւ:

Տգիտութենէ մեր կրած չարիքն անթիւ են: Քաղաքականապէս մեր ազգը եօթն և ութ իշխանութեանց բաժնօղը տգիտութիւնն եղաւ. հոգևորապէս մեր կաթողիկոսութիւնը հինգի և վեցի բաժնօղը դարձեալ տգիտութիւնն եղաւ: Մեր նախարարաց Արշակունեաց ճոխութիւնը՝ Պարսից, և Բագրատունեացը՝ Յունաց մատնօղը տգիտութիւնն եղաւ: Ասկէ աւելի ի՞նչ պարզ տրամաբանութիւն: Բողոքականը, Յոյնը, Լատինը Հայութեան չէնքին դէմ աքսորով, բանտով և բանադրանքով չեն պատերազմիր, որ մեր Հովուապետերն ալ անոնց դէմ աքսոր, բանտ և բանա-

դրանք ի գործ ածէին : Անոնք, մեր միութիւնը քայքայելու համար, քարոզութիւն և մամուլ կվարեն . ուստի եթէ մեր հասակեւոներն ալ անոնց քարոզութեանը դէմ քարոզութիւն եւ մամուլին դէմ մամուլ դիմադրէին , շատ հաւանական էր, որ այս ինքնակոչ առաքեալները ամօթով ետ դառնային տիրի առանց կրնալոյ մեր եկեղեցիէն ալ մի անգամ գողնալ . սակայն վերինները Քրիստոսի վարդապետութիւնը ղմարդիկ խրատելու և ուղղելու անբաւական սեպելով և օտար ոգիէ թելադրած, բանտի և արսորի, նզովքի և ֆալսայի ապաւինեցան այնպիսի մարդեր վարելու համար, որոց միակ յանցանքն էր Հայ ծնուիլ և ազատ ընտրութեամբ Առսաւորչայ եկեղեցիին յարիւ . սարս թէ ոչ, անօնցմէ և ոչ մէկը ոչ պատրիարքի արքանեակն էր, ոչ կաթողիկոսի արծաթագինը , ոչ ամիրայի ստրուկը :

Մեր հասարակութիւնը ըստ որում բարեկարգութեան պէտքը կզգայ , ըստ որում կղերը և աշխարհականը դաստիարակելու փոյթ ունի . ըստ որում մեր ազգութիւնը մեր կրօնի վերայ կայացած է , և եթէ բախարհականը կրթութիւն կղերը անկիրթ մնայ , մեր կրօնը, որ է մեր ազգացնութեան հիմը , կարելի է որ կղերի տըգիտութեան պատճառաւ արհամարհութի , և մեր ազգայնութիւնն ալ քայքայուի : Մեր, իբրեւ անգամ ազգային միարանութեան, ապագայ չարեաց կանխատես ըլլալով, քանի մի առաջարկութիւններ ընել հարկ սեպեցինք Ազգային վարչութեան : Նախ՝ ընդհանուր կրթութեան ուրուագիծ մը յորինելով զայն կաթողիկոսաց , պատրիարքաց , առաջնորդաց և իշխանաց ընդունիլ տալ , եւ

անոր գործադրութեանը վրայ հսկել ի մօտոյ որպէս զի
մեռեալ գիր չմնայ : Երկրորդ՝ այս ընդհանուր կրթու-
թեան ուրուագծի նպատակը ըլլայ իւրաքանչիւր թեմի
կամ գաւառի ժողովրդեան երկու սեռի թուոյ համեմա-
տութեամբ դպրոցներ բանալ հանդերձ գրատուետի եւ
տպարանով : Երրորդ՝ աշխարհականաց և կղերի մէջ եղ-
բայրսիրութեան կապը զօրացունելու նպատակաւ՝ երկու
վիճակի մանկունքը մի և նոյն դպրատան մէջ հրահանգել-
եկեղեցական կարգի փափագողներուն թող տալով տա-
տուածաբանական ուսմունքնին յետոյ քանի մը վանքի
մէջ հաստատած ճեմարաններու մէջ աւարտել : Չորրորդ՝
ուսումնարանաց, տպարանաց և գրատանց ծախքը հա-
նել եկեղեցեաց և վանորէից եկամուտներէն :

Հայոց Եկեղեցին մի եւ անբաժանելի ըլլալով, տեղական
եկեղեցիները, թէ և թուով և տեղեալ զանազան են ,
բայց ամենքն ալ իրարու քոյր են . ուստի և իրարու օգնե-
լու պարտական : Այնթոքիկոս , պատրիարք , առաջնորդ ,
վանահայր , վարդապետ , քահանայ և արեղայ , արժան
է որ վայելուչ թոշակ ստանան իրենց պիտոյքը պարկեշ-
տաբար հոգալու . այլ հարկ չկայ, որ անոնք եկեղեցական
մօից և ծախուց տուամարակալ ըլլան և հոգուց տեսչու-
թիւնը թողլով մամոնայի դաշին ու իրենց սուրբ աջք
աղտոտեն : Ուսումնարանաց հաստատութեան երկրորդ
աղբիւր կրնան ըլլալ առաջնորդական և վանական եկա-
մուտները , այսինքն պտղի , հոգեքածին , պատկըրամ ,
մոմագին , նաև մասնաւոր տուրք ընդհանուր ազգի վրայ
դրուած , որք մեր կարծածէն աւելի մեծ գումար կարեն
կազմել : Երրորդ աղբիւր ուսումնարանաց հաստատու-

Թեան կրնան ըլլալ այլևայլ մենաստաններու կալուածներ, որոց կրօնաւորները կարելի է այլ մենաստան ուղարկել և անոնց եկամուտը և շէնքը դպրոցաց ընծայել։

Զորքորդ աղբիւր կրնայ ըլլալ ուսումնարանաց վերաբերեալ գրոց տպումը և վաճառումը, զորս Ազգային կըրթութեան վարչութիւնը կրնայ տալ և վաճառել։ Հինգերորդ՝ ազգային կրթութիւնը, եթէ կրօնական, եթէ քաղաքական, ամեն տեղ միաձեւ ըլլալու համար, որոց օգուտներն ամբաւ են, հարկ է որ գիտնոց ժողով մը կազմուի կղերէ և աշխարհականէ, որոց գործն ըլլալու է բոլոր ուսումնարանները վարել, վարժապետ սլատարան տել և դասաւանդիչք մատակարարել։ Այսպէս ալ պէտք է նաև ելումտից ժողով մը, նոյնպէս խոսոն կազմել, որոց գործն ըլլալու է ամեն եկեղեցեաց, վանաց, ուխտատեղեաց, առաջնորդաց եւ վանական կալուածոց արդիւնքը մէկ գանձարանի մէջ հաւաքել և անկէ կղերի եւ ուսումնարանաց ծախքը հոգալ։

Վեցերորդ՝ մեր ազգի օրիորդաց մէջ ազգային կրօնն ու կրթութիւնը ապահով եղանակաւ մշակելու, մանաւանդ մեր որբերը, այրիները, զառամեալները և հիւանդները խնամելու համար վայելուչ է բարեպաշտ և ուսեալ կնիկներէ հաւատաւորաց ուխտեր հաստատել Թիւրքաստանի մէջ Թիֆլիզու Հայ կուսանաց նման, և ի ստիպել հարկին, անոնցմէ քանի մի անձինք ալ հրաւիրել, որ գան ու Թիւրքաստանի մէջ ալ կուսանաց կրօնը հաստատեն։

Եօթներորդ՝ Երուսաղէմի, Արմաշու, Մշու Ս. Կարապետի եւ այլ վանքեր վարդապետարանի կամ կղերանոցի փոխարկել, եւ յաւիտենական նզովքով արգիլել

որ սակէ ետքը , առանց աստուածարանութիւն , գրաւ-
կանութիւն եւ գիտութիւնք ուսանելոյ ոչ որ ոչ քահա-
նայ ձեռնադրուի , ոչ վարդապետ : Աւթերորդ՝ նորահաս
գիտուն վարդապետներէ քարոզչաց միաբանութիւն մը
հաստատել ոչ միայն մեր բնիկ ժողովուրդը խնամելոյ ,
այլ եւ Եզդաց , Նասրանեաց եւ նմանեաց Հայաստա-
նեայց Ս. եկեղեցւոյ հաւատքը քարոզելոյ եւ Քրիստոսի
Թագաւորութիւնը ընդարձակելոյ համար :

Դաշանց Թուղթի քննութիւնը կնքելով՝ կհրաւիրեմք
Պալեան Ս.միրայի փաստարանները , որ Պետրոս Առա-
քելոյ Հռոմ նահատակուելուն եւ Խտողիա եղած սուտ
Դաստառակաց վրայ գիտցածնին գրեն որպէս զի մեր
ալ պատասխանը լսեն :